

ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІКИ ТРАНСПОРТУ

Кафедра «Економіка, організація та управління підприємством»

В.В. Компанієць, Ю.Л. Павлович

ОСНОВИ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ

Конспект лекцій

Харків – 2012

УДК 261.6

Компанієць В.В., Павлович Ю.Л. Основи духовної культури: Конспект лекцій. – Харків: УкрДАЗТ, 2012. – 100 с.

У конспекті докладно висвітлено, розкрито питання сутності та взаємозв'язку релігії, культури, моралі, особливостей формування духовної культури східних слов'ян, бачення людини у філософії та релігії, основ духовної безпеки людини, науки та релігії.

Рекомендується для студентів спеціальності «Економіка підприємства» всіх форм навчання.

Іл. 3, табл. 2, бібліогр.: 28 назв.

Конспект лекцій розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри «Економіка, організація і управління підприємством» 29 березня 2012 р., протокол № 8.

Рецензент:

доц. І.Л. Назаренко

В.В. Компанієць, Ю.Л. Павлович

ОСНОВИ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ

Конспект лекцій

Відповідальний за випуск Компанієць В.В.

Редактор Решетилова В.В.

Підписано до друку 21.06.12 р.

Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 4,0. Тираж 50. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Українська державна академія залізничного транспорту,
61050, Харків-50, майдан Фейербаха, 7.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2874 від 12.06.2007 р.

**УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ ЗАЛІЗНИЧНОГО
ТРАНСПОРТУ**

ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІКИ ТРАНСПОРТУ

**Кафедра “Економіка, організація і управління
підприємством”**

В.В. Компанієць, Ю.Л. Павлович

ОСНОВИ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ

Конспект лекцій

з дисципліни

„ОСНОВИ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ”

Харків 2012

УДК 261.6

Компанієць В.В., Павлович Ю.Л. Основи духовної культури
Конспект лекцій. – Харків: УкрДАЗТ, 2012. – с.

У конспекті докладно висвітлено, розкрито питання сутності та взаємозв'язку релігії, культури, моралі, особливостей формування духовної культури східних слов'ян, бачення людини у філософії та релігії, основ духовної безпеки людини, науки та релігії.

Рекомендується для студентів спеціальності „Економіка підприємства” всіх форм навчання.

Іл. 3, табл. 2, бібліогр.: 28 назв.

Конспект лекцій розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри „Економіка, організація і управління підприємством” від 29 березня 2012 р., протокол № 8.

Рецензент:
доц. І.Л. Назаренко

ЗМІСТ

Вступ	4
Лекція 1. Релігія. Культура. Цивілізація	6
1.1 Релігія: визначення, сутність, основні істини	6
1.2 Визначення культури та її особливості	10
1.3 Духовна культура людства та її різноманіття	13
1.4 Цивілізаційний вимір людства	17
1.5 Як пов'язані між собою релігія, культура та цивілізація	20
Лекція 2. Людина в релігії та філософії: проблема сутності, цілісності, сенсу	26
2.1 Релігійно-філософський підхід до людини	26
2.2 Людина та людська діяльність в античній філософії	28
2.3 Християнський погляд на людину	34
2.4 Антропоцентризм західної філософії	46
Лекція 3. Св. рівноапостольний князь Володимир і Хрещення Русі	52
3.1 Характер слов'янських племен, які населяли майбутню Київську Русь	52
3.2 Кн. Володимир до хрещення	54
3.3 Вибір віри і хрещення кн. Володимира	57
3.4 Хрещення Русі	62
3.5 Подальші роки. Вплив християнства	64
Лекція 4. Основи духовної безпеки	67
4.1 Основні визначення	68
4.2 Деструктивні культури: особливості діяльності та способи захисту	71
Лекція 5 Філософська апологетика. Віра і розум	79
5.1 Філософія і богослов'я	79
5.2 Віра і розум: основні проблеми	82
5.3 Історичний огляд проблеми співвідношення віри і розуму на Заході	85
5.4 Проблеми співвідношення віри і розуму на Сході	86
5.5 Психологічне і онтологічне розуміння віри	87
5.6 Віра не протирозумна, а понадрозумна	93
5.7 Віра як онтологічна властивість цілісної людини	95
Список літератури	99

ВСТУП

Становлення України як сучасної цивілізованої демократичної держави може відбуватися за умови, коли високорозвиненою стане культура, у духовному просторі якої реальні відносини вибудовуватимуться на усвідомленні та утвердженні власним життям найвищої Істини — людина є образ і подоба Божа. Власне, реформування системи національної освіти з домінантою «виховання духовної особистості» і покликане сприяти створенню такого духовного простору.

З метою формування у молоді високоморальних національних та загальнолюдських якостей, патріотичної та громадянської свідомості, ціннісних орієнтирів, які ведуть людину шляхом пізнання Істини, Добра, Справедливості, Краси, у вищих навчальних закладах вбачається необхідним вивчення предметів духовно-морального спрямування.

Мета дисципліни. Ознайомлювати слухачів з духовною культурною спадщиною нашого народу в історичному аспекті; розвивати їх духовно-моральне мислення; створювати сприятливі умови для набуття знань про духовні засади культури як світоглядний, історичний феномен буття; в аксіологічному аспекті — формувати орієнтацію на вічні цінності культури; виховувати громадянські якості — любов до Вітчизни, повагу до роду, родини, пошанування національних сімейних традицій, вибудованих тисячолітньою культурою християнства; створювати необхідні умови для визначення власної життєвої позиції.

До завдання курсу відноситься:

- плекання особистості, здатної до духовно-морального самовдосконалення;
- розвиток умінь взаємодіяти з навколишнім світом людей і природи;
- розвиток почуттів вдячності, пошанування, відповідальності, мужності, толерантності, милосердя, співпереживання, морального почуття совісті і покаяння;
- виховання слухачів як добродішних громадян-патріотів на засадах тисячолітньої культурної традиції як засобу духовно-морального розвитку особистості.

- Після опанування даної дисципліни студент повинен вміти:
- обґрунтовувати вплив духовної культури на розвиток суспільства, держави, особистості;
 - обґрунтовувати вплив релігії на духовну культуру;
 - оцінювати основні риси поточної духовно-культурної ситуації в країні і світі;
 - оцінювати вплив духовно-культурних факторів на власний розвиток;
 - визначати власну життєву позицію, власну діяльність з урахуванням духовно-моральних цінностей, інтересів держави, суспільства;
 - взаємодіяти з навколишнім світом людей і природи, дотримуючись загальноприйнятих норм поведінки, моралі, нести відповідальність за власні вчинки;
 - розуміти роль духовно-культурного, морального самовдосконалення та відповідальність за власне майбутнє, майбутнє родини та країни.

Дисципліна базується на дисциплінах: «Історія України», «Культурологія», «Філософія», «Етика і естетика».

Дисципліна пов'язана з дисциплінами: «Релігієзнавство», «Економічна психологія».

Лекція 1. Релігія. Культура. Цивілізація

1.1 Релігія: визначення, сутність, основні істини.

1.2 Визначення культури та її особливості.

1.3 Духовна культура людства та її різноманіття.

1.4 Цивілізаційний вимір людства.

1.5 Як пов'язані між собою релігія, культура та цивілізація.

Кожна людина народжується і зростає у просторі відповідної культури. Спочатку це культура її родини та найближчого оточення, потім культура її народу та країни. З одного боку, культура впливає на формування людини, а з іншого – людина сама впливає на світ культури. І як людина має дві складові – духовну і матеріальну, так і культура має ці обидві складові. Причому саме духовна культура сприяє формуванню людської особистості, її розвитку і тому так важливо розуміти її зміст та детермінанти формування, розуміти, чому таке важливе значення у духовній культурі окремої особистості і людства у цілому має релігія, чому для розвитку та збереження неповторності різних цивілізацій необхідно зберігати, транслювати та примножувати духовну культуру та її найважливіші цінності. Саме відповіді на ці питання і стануть предметом цієї теми. А почнемо ми з питання присвяченого релігії, бо саме вона складає фундамент духовної культури.

1.1. Релігія: визначення, сутність, основні істини

Релігія – явище, яке властиве суспільству протягом всієї його історії і охоплює до теперішнього часу переважну частину населення земної кулі. Проте її сутність і значення зрозуміле далеко не всім. Частіше всього про релігію судять за її зовнішніми виявами і сприймають лише як певний обряд, культ. Звідси виникає маса різних трактувань релігії, які убачають її суть або в елементах, що є в ній другорядними, незначними, або навіть в її спотвореннях, яких не уникнула жодна світова релігія.

Тому питання про те, що складає суть релігії, які ознаки є в ній визначальними, а які неістотними, вимагає особливого

розгляду. Почнемо з визначення релігії, звертаючись до *етимології (походження)* цього слова.

Існують декілька точок зору на походження слова "релігія" (від лат. religio – сумлінність, благочестя, благоговіння, релігія, святість, богослужіння...). Так, знаменитий римський оратор, письменник і політичний діяч I ст. до н.е. Цицерон вважав, що воно є похідним від латинського дієслова *relegere* (знов збирати, знову обговорювати, знову обдумувати, відкладати на особливе вживання), що у переносному розумінні означає "благоговіти" або "ставитися до чого-небудь з особливою увагою, пошаною". Звідси і саму суть релігії Цицерон бачить в благоговінні перед вищими силами, Божеством. Ця думка Цицерона правильно указує на те, що благоговіння є одним з найважливіших елементів у релігії, без якого релігійність перетворюється на святенництво, лицемірство і порожнє обрядовиконання, а віра в Бога – в холодну мляву доктрину.

Відомий західний християнський письменник і оратор Лактанцій вважає, що термін "релігія" походить від латинського дієслова *religare*, що означає "зв'язувати", "сполучати". Тому і релігію він визначає як «союз благочестия человека с Богом». «С тем условием, – говорить він, – мы и рождаемся, чтобы оказывать справедливое и должное повиновение порождающему нас Господу, Его одного знать, Ему следовать. Будучи связанными сим союзом благочестия, мы находимся в соединении с Богом, от чего получила название и самая религия... Так имя "религия" произошло от союза благочестия, которым Бог соединил с Собою человека...» [цит. за 19].

Це визначення Лактанція розкриває найістотніше в релігії – те живе єднання духу людини з Богом, яке здійснюється в тайниках серця людського.

Подібним же чином розуміє суть релігії і блаженний Августин (†430 р.), хоча він вважає, що слово "релігія" відбулося від дієслова *reeligere*, тобто возз'єднувати, і сама релігія означає возз'єднання, відновлення колись загубленого союзу між людиною і Богом." Или лучше, вновь отыскивая (от чего, кажется, получила название и религия), мы стремимся к Нему любовью, чтобы, когда достигнем, нам успокоиться" [цит. за 19].

Таким чином, походження слова "релігія" вказує на два основні його значення – з'єднання і благоговіння, які говорять про релігію як про таємний духовний союз, живе, благоговійне єднання людини з Богом.

Релігія має два боки: зовнішній – як вона уявляється сторонньому спостерігачеві, і внутрішню, яка відкривається віруючому, що живе відповідно до духовних і моральних принципів даної релігії.

Із зовнішнього боку релігія є:

- у філософському плані – світогляд, що включає ряд конкретних положень (істин), без яких (або хоча б без одного з них) вона втрачає саму себе, вироджуючись в чаклунство, окультизм, сатанізм і подібні псевдорелігійні явища, які, хоча і містять в собі окремі елементи релігії, але насправді виявляються лише продуктами її розпаду, деградації, спотворення;

- в суспільно-практичному вираженні – організація з певною структурою управління (церква), правилами життя своїх послідовників, культом.

З внутрішнього боку релігія – це особливе духовне життя, що відкриває людині світ вічної Божественної краси, прихований в душі людській.

Про внутрішній бік релігії говорити набагато важче, ніж про зовнішній, оскільки вона є цариною таких переживань і збагнень, які мовою наших слів і понять не можуть бути виражені. Саме вона характеризує *сутність релігії*. Складність передачі навіть звичайних і звичних нам відчуттів очевидна. Так, ми говоримо: "Було дуже весело" або "У мене важко на душі". Але що стоїть за цими "весело", "важко" – ніколи іншій людині точно не дізнатися, оскільки внутрішній світ кожного глибоко індивідуальний і словами його, по суті, передати неможливо. Тому якщо із зовнішнього боку кожна релігія постає як певна організація (церква) з догматами, конкретними моральними вимогами, правилами, різними священнодіяннями (культом), то зсередини для дійсно, а не номінально віруючого, вона відкриває особливий духовний світ Бога, і настільки нескінченне, багате різноманіття духовних переживань, що іншій людині (хоч би і тій, яка чудово знає зовнішній бік релігії) словами передати його неможливо. "Тайны религии, – писав священник Павло Флоренський, – это не

секреты, которые не следует разглашать, не условные пароли заговорщиков, а невыразимые, несказанные, неопишуемые переживания, которые не могут облечься в слово....." Інший великий російський мислитель, а пізніше богослов С.М. Булгаков (1944 р.) в таких словах виразив ту ж думку про невимовність сокровенної таємниці релігії: "Итак, в самой общей форме можно дать такое определение религии: религия есть опознание Бога и переживание связи с Богом". Однако "религиозное переживание удостоверяет человека в реальности иного, Божественного мира не тем, что доказывает его существование..., но тем, что... ему его показывает. На подлинно религиозный путь вступил лишь тот человек, который реально на своей жизненной дороге встретился с Божеством, кого настигло Оно, на кого излилось преодолевающей Своей силой. Религиозный опыт в своей непосредственности не есть ни научный, ни философский, ни эстетический, ни этический, и, подобно тому, как умом нельзя познать красоту (а можно о ней только подумать), так лишь бледное представление об опаляющем огне религиозного переживания дается мыслью... Жизнь святых, подвижников, пророков, основателей религий и живые памятники религии: письменность, культ, обычай... - вот что, наряду с личным опытом каждого, вернее вводит в познание в области религии, нежели отвлеченное о ней философствование" [3].

Що ж відноситься до загальнообов'язкових істин релігії? Згідно з проф. А.І. Осиповим до основних істин релігії відносяться наступні.

1 Сповідання духовного, досконалого, розумного, особистого Начала – Бога, який є Джерелом (Причиною) буття всього існуючого, у тому числі людини, і завжди активно присутнього в світі.

2 Визнання того, що людина є не тільки біологічною, але в першу чергу – духовною істотою. Душа людини є носієм розуму, серця (відчуттів), волі, самої особистості людини, яка здатна вступати в спілкування, єднання з Богом, духовним світом. В християнстві людина – образ Божий.

3 Віра в Одкровення Бога, необхідність для людини праведного життя, яке відповідає догматам і заповідям релігії. В християнстві таке життя називають вірою і це не тільки

переконаність в існуванні Бога, а особлива духовно-моральна спрямованість, характер життя віруючих.

4 Учення про посмертне життя людини.

5 Віра в буття надприродного світу (ангелів, демонів), визнання впливу духовного світу на діяльність людини.

6 Культ – сукупність зовнішніх форм, дій, правил богослужіння.

Також кожній релігії властиве догматичне і моральне вчення, аскетичні принципи, правила життя.

Важливо зрозуміти, що вчення, які заперечують, відкидають яку-небудь з основних істин релігії, не можуть бути віднесені до категорії релігійних – це інші системи світогляду: релігійно-філософські, філософські, ідеологічні – матеріалізм, атеїзм.

1.2 Визначення культури та її особливості

Буття людини відбувається у двох світах: один з них – це світ, який творить (формує) людину, як духовну та соціальну істоту; інший – створює сама людина як активна особистість, що прагне до об'єктивізації. Феномен культури пов'язаний саме з останнім і має характер безперервного процесу відтворення, розповсюдження та транслювання людського досвіду у просторі та часі.

Культура походить від латинського *cultura* — оброблювання, виховання, освіта, розвиток, шанування.

Значення цього терміну спочатку було пов'язано із трудовою діяльністю людини щодо освоєння навколишнього світу, а потім і з тією діяльністю, яка була спрямована на виховання, освіту, вдосконалення людської особистості. Видатний російський лінгвіст В.Даль писав, що культура – це «обработка и уход, возделывание, возделка, образование умственное и нравственное». [7, с. 217].

Культура – це досить багатовимірне суспільно-історичне явище. Нині фахівці виявляють від 250 до 400 і більше існуючих сьогодні визначень культури, що використовуються в різних наукових галузях, і кожне по-своєму відображає різні аспекти цього явища. Багатовимірність культури чітко простежується

не тільки в різноманітті її визначень, а й у розмаїтті дослідницьких підходів до вивчення даного феномена.

Так, американські антропологи А. Кребер і К. Клакхон проаналізували більше 150 визначень культури і розділили їх на шість основних типів.

Описові визначення, в яких акцент робиться на переліку всього того, що охоплює поняття культури.

Історичні визначення, в яких акцентуються процеси соціального спадкоємства, традиція.

Нормативні визначення діляться на дві групи. Перша з них – визначення, що орієнтуються на ідею способу життя. Друга група – визначення, що орієнтуються на уявлення про ідеали і цінності.

Психологічні визначення акцентують увагу на одному з трьох елементів:

- 1) на процесі адаптації до середовища;
- 2) на процесі навчання (рос. научения);
- 3) на формуванні звичок.

У структурних визначеннях, в яких увага акцентується на структурній організації культури.

Генетичні визначення подають культуру з позиції її походження. Ці визначення діляться на чотири групи:

- 1) культура розглядається як продукт або артефакт;
- 2) акцент робиться на ідеях;
- 3) підкреслюється роль символів;
- 4) культура визначається як «те, що відрізняє людину від тварин».

Також існують різні концепції культури: ціннісно-нормативна, діяльнісна, особистісно-атрибутивна, інформаційно-знакова. Кожна з них має право на існування, тому що відображує лише частину суті цього багатогранного, місткого поняття.

Ціннісно-нормативне трактування культури - це визначення культури як сукупності матеріальних і духовних цінностей.

Діяльнісна парадигма культури розглядає її крізь призму людської (творчої) діяльності та її результатів.

Особистісно-атрибутивна концепція культури характеризує її як міру, якість соціальності індивіда, як те, що створено самою людиною, на відміну від того, що створено природою.

Інформаційно-знакова теорія культури розглядає її як сукупність знакових систем та символів, своєрідний інформаційний багаж людини та суспільства.

У **масовій свідомості культура** виступає як щось нормативне, деякий зразок вчинків, внутрішньо властивий кожній людині. Досить часто культура ототожнюється з освіченістю, внутрішньою інтелігентністю. Також вона виступає як оцінна характеристика зовнішньої поведінки людини, дотримання нею норм етикету.

Власні підходи, у межах зазначених концепцій, до визначення цього складного феномена склались у філософії та соціології.

У **філософському** визначенні підкреслюється творча, пасіонарно-перетворююча сутність культури, яка визначається як соціально-прогресивна творча діяльність людства у всіх сферах буття та свідомості, спрямована на перетворення дійсності, на всебічний розвиток сутнісних сил людини.

Культура в соціології – це система духовних кодів, інформаційна програма, яка примушує людей сприймати те, що відбувається, певним чином, діяти саме так, а не інакше, оцінювати події та дійсність упереджено. Також соціологічний підхід визначає її як середовище, створене людьми. У центрі уваги – соціальна система організованих за допомогою норм та цінностей функціонально корисних форм діяльності, що закріпилися у суспільній практиці та свідомості суспільства.

Найбільш *універсальними визначеннями культури* є такі:

«Культура – це втілення людського духу в доступних формах спостереження».

«Культура – це те, що зроблено людиною, і те, що відрізняється від ества і природи».

«Культура – те, що було сприйнято і примножено (втрачено) людством».

Отже, під культурою в широкому сенсі розуміється та складова середовища нашого існування, яка створена зусиллями самої людини в матеріальній, духовній і інтелектуальній галузі. Культура як даність рукотворна, штучна протиставляється природі як даності природній, і разом вони утворюють світ, що оточує нас.

В широкому трактуванні культура включає духовні, діяльнісні і матеріальні (наочні) елементи: цінності і світогляд; норми моралі і права; людські сили і здібності, що реалізуються в діяльності (знання, уміння, навички, рівень інтелекту, етичного і естетичного розвитку, способи і форми спілкування людей); наочні результати діяльності людей (машини, споруди, результати пізнання, витвори мистецтва).

У культуру в такому широкому розумінні входять наука, освіта, технологія і техніка, у тому числі і побутова, організація громадського життя, мистецтво, література.

Також культуру прийнято поділяти на *матеріальну та духовну (нематеріальну) культуру*.

1.3 Духовна культура людства та її різноманіття

Духовна культура включає світогляд, систему морально-етичних норм, культурно-історичні традиції і звичаї, стереотипи духовного буття, стиль в мистецтві, спосіб сприйняття минулого, характер фіксації знань.

Для відтворення культури необхідні відповідні зусилля людини та суспільства і особливо це стосується духовної культури.

Культура суспільства, і матеріальна, і духовна, являє собою насамперед якісну характеристику людської діяльності. *Носієм, власником культури, так само, як і суб'єктом діяльності, завжди є людина. Інша справа, що засвоєння особистістю елементів як загальної, так і конкретних видів культури залежить як від рівня розвитку культури в суспільстві, від її доступності, розвитку потреби в прилученні до неї, так і від індивідуальних здібностей, бажання людини.*

Духовна культура являє собою результат духовного розвитку особистості, вона сприяє зростанню та розвитку духовного начала в людині.

Для того щоб зрозуміти зміст та значення духовної культури, наведемо вислови видатного науковця та діяча культури академіка Д.С. Лихачова: «культура – это огромное целостное явление, которое делает людей, населяющих определенное пространство,

из просто населения – народом, нацией. В понятие культуры должны входить и всегда входили религия, наука, образование, нравственные и моральные нормы поведения людей и государства... Культура – это то, что в значительной степени оправдывает перед Богом существование народа и нации...».

За своєю суттю культура (духовна культура) повинна дати людині відповіді на чотири основні питання:

- 1) що собою являє навколишній світ (аспект знань);
- 2) навіщо людині дано життя (аспект цінностей – термінальні цінності, які відображають сенс життя);
- 3) якими саме засобами досягти цього сенсу, мети життя (аспект, який відображає норми поведінки, інакше його називають інструментальними цінностями);
- 4) кого вважати ближнім (хто є другом, а хто ворогом) - це аспект людських відносин.

Система відповідей на ці питання відображається в символах.

Первинні відповіді на ці питання дає релігія, бо тільки вона відповідає на них, з одного боку, цілісно, оскільки із зовнішнього боку є світоглядом, а з другого боку, дає відповідь на безумовному рівні (і до цього питання ми ще повернемося). А поширює їх в повсякденне людське життя культура, у тому числі через наукову думку, твори художників, письменників, поетів, композиторів, побутові традиції, обряди, народну творчість, способи і форми спілкування людей.

Але, як ми знаємо, світ культури людства є досить різнобарвним: є культури, які відрізняються одна від одної несуттєво, а є такі, в яких існують майже протилежні цінності, розуміння світу, краси, добра та зла. І те, що є прийнятним і зрозумілим для носія певної культури, може бути зовсім незрозумілим і неприйнятним для носія іншої культури. Такі приклади можна знайти у різних сферах культури: в мистецтві, літературі, архітектурі, науці.

Наприклад, розглянемо музику. Якщо українець або росіянин почує китайську або арабську музику, вона може викликати здивування, але не викличе особливих емоцій, ця музика не буде «емоційно зрозумілою» для них. А ось західноєвропейська музика – твори Моцарта, Баха, Шопена,

Листа будуть сприйматись як рідні, найдуть відлунок у душі. Те саме можна сказати і про поезію або живопис.

Ось як описують пори року три поети – представники різних культур: китайський поет XVIII ст. Ду Фу, японський поет X ст. Мінамото-но Мунеюки та російський поет Федір Тютчев. Наведемо їх [23]:

- 1) Река бирюзова и птица стала белее;
Гора зеленеет, цветам захотелось гореть.
Я нынче весну смотрю, а она ведь проходит!
В какой же мне день настанет пора домой.
- 2) Зимняя печаль
В горной деревне.
Травы и даже Шаги уходящих гостей
Замерзают на глазах.
- 3) Еще в полях белеет снег,
А воды уж весной шумят,-
Бегут и будят сонный брег,
Бегут, и блещут, и гласят.

Они гласят во все концы:
«Весна идет, весна идет!
Мы молодой весны гонцы,
Она нас выслала вперед!»

Усі три поети на своїй Батьківщині – класики, усі вважаються геніями. Але тільки останній вірш надихає нас, його ми відчуваємо серцем, тоді як перші не викликають наших почуттів.

Візьмемо тепер синтез мистецтв - архітектуру: знімок храму святої Софії в Константинополі, який був побудований в VI ст. візантійським імператором Юстиніаном Великим, і фотографію новгородського храму XI ст., який теж має назву Софійського. Звичайно, можливо помітити, що смаки грецьких і російських архітекторів, які працювали через п'ятсот років після них, майже однакові. А ось усипальня Тимурідів у Самарканді, побудована узбеками, і мечеть Омара в Єрусалимі, зведена арабами, різко від них відрізняються, зате усипальня та мечеть схожі між собою. А

стародавні святилища Індії і Індонезії не схожі ані на першу пару, ані на другу, проте явно тяжіють одне до одного.

Показовим мистецтвом, що краще за все розкриває душу народу, є фольклор, зокрема казки. Порівняємо типову російську казку із збірки, наприклад, Афанасьєва, і типову німецьку казку, записану знаменитими братами Грімм. Героєм першої є Іванушка-дурник, героєм другої – хоробрий кравець.

Слухаючи першу казку, ми незабаром розуміємо, що Іванушка-дурник зовсім не дурний. Більш того, він набагато розумніший за своїх старших братів, які ставляться до нього зверхньо. Івану допомагають вся природа і потойбічні сили, навіть зла баба-яга надає йому допомогу. Наприкінці казки він здобуває скарб і одружується з царівною. Чому ж його назвали «дурником»? З тієї причини, що він від природи такий скромний і невибагливий, що ніяк не виявляє своїх незвичайних талантів. На нього дивляться як на дурня, а він аніскільки не ображається.

А ось хоробрий кравець уславився хоробрим тільки завдяки своїм хвастоцям, а насправді був найпослідушим боягузом. І розумним він не був, володів тільки хитрістю і користолюбством та безсовісно всіх одурював. А кінчається німецька казка так само, як наша: герой одружується з королівською дочкою, а потім і сам стає королем. Яка величезна різниця в оцінці людських якостей, чи не так? У нас винагороджується упокорювання і невибагливість, у німців – самореклама і вміння обвести інших круг пальця.

Ці приклади підтверджують, що культура різних народів може бути схожою, а може дуже розрізнятися. Який же чинник визначає тут схожість і відмінність? Спочатку природно припустити, що цим чинником є національні особливості, етнічна приналежність. Але при ознайомленні з матеріалом ця гіпотеза відразу відпадає. Росіяни і греки, що жили у Візантії, належать до різних етносів, але їх середньовічне мистецтво однакове. Аналогічним чином палестинські араби і узбеки належать до різних рас, а мистецтво у них однакове. З іншого боку, і росіяни, і малороси, і поляки – слов'яни, тобто етнічно близькі родичі, а погляньте, яка різниця у всьому вигляді між польським костьолом і нашою церквою. Ми – однієї крові, а які різні у нас уявлення про красу храму.

Тобто мова повинна йти не про національну єдність різних етносів, а про якісь інші людські спільноти – наднаціональні та багатонаціональні групи людей, які мають назву *цивілізацій, або культурно-історичних типів*.

1.4 Цивілізаційний вимір людства

Чудовий російський мислитель Микола Якович Данилевський (1822-1885) у своїй книзі «Росія і Європа» [8] показав, що діючими особами всесвітньої історії є не народи і нації, як вважали раніше, а великі наднаціональні та багатонаціональні групи людей, які він назвав «культурно-історичними типами». Сьогодні такі групи отримали назву цивілізацій. Згідно з Данилевським, цивілізація не тільки може, але і повинна складатися з декількох народностей, бо чим ширше її етнічна база, тим вона сильніше і пишніше.

Історія, з погляду М. Я. Данилевського, розвивається як історія окремих цивілізацій або, як він говорить, «культурно-історичних типів», кожний з яких живе, як цілісний організм: має епоху народження, молодості, розквіту сил, спадку і загибелі. Данилевський формулює надзвичайно глибоку і красиву точку зору на історію: «І прогрес полягає зовсім не в тому, щоб йти весь час в одному напрямі, а в тому, щоб виходити все поле, що становить терен історичної діяльності людства, на всіх напрямках» [8]. Іншими словами, «одновимірною» картина історії замінюється картиною «багатовимірною», рух йде по якомусь полю, в площині або в просторі. Свого часу М. Я. Данилевський був обсвистаний «прогресивною громадськістю» Росії, але його ідеї отримали несподівано бурхливий розвиток на Заході.

Освальд Шпенглер, німецький письменник, філософ і культуролог, в травні 1918 року випустив книгу «Захід Європи», що стала, за влучним виразом одного з рецензентів, справжнім реквіємом по Заходу. Те, що М. Данилевський називає «культурно-історичним типом», О.Шпенглер назвав культурою. Епоху ж занепаду «культури» він іменує «цивілізацією». Для нас тут важливі наступні моменти. Те, що О. Шпенглер називає цивілізацією, характеризує, власне кажучи, тільки один з її типів,

а саме «технократичну західну цивілізацію» (англосакську протестантську модель у своїй першооснові), яка і перемогла в Європі в ХХ ст. О. Шпенглер характеризує занепад і передрікає загибель західної культури, науки, і відзначає, що згасаюча цивілізація зосереджує всі свої сили в одній галузі – в техніці.

Другий важливий момент, полягає в тому, що О. Шпенглер також визнав самобутні культури головними дійовими особами історичного процесу, своєрідними цеглинами в будівлі світової історії, відмінними одна від одної, в першу чергу, внутрішнім духовним змістом і самосвідомістю народів. До речі, занепад і глибоку кризу західної цивілізації передрікав і М.Данилевський, який виказував думку про те, що на зміну германо-романському типу приходять новий культурно-історичний тип – слов'янський.

Незалежно від О. Шпенглера, також на початку ХХ ст. англійський історик Арнольд Тойнбі (1889-1975) висуває теорію розвитку людства і налічує близько двох десятків цивілізацій. А. Тойнбі у своїй узагальнюючій класифікації у тому числі виділив: «західний світ»; «православно-християнське, або візантійське суспільство», розташоване в Південно-Східній Європі і Росії; «ісламське суспільство», розташоване в аридній зоні, що проходить по діагоналі через Північну Африку і Середній Схід від Атлантичного океану до великої Китайської стіни; «індуїстське суспільство», розташоване в тропічній субконтинентальній Індії на південний схід від аридної зони; «далекосхідне суспільство», розташоване в субтропічному і помірному районах між аридною зоною і Тихим океаном.

М. Данилевський також сформулював дуже важливий для розуміння суспільного розвитку, вибору стратегії розвитку певної держави, її культури, політики, економіки "закон непередаваності". Цей закон він сформулював таким чином: "Начала цивілізації одного культурно-історичного типу не передаються народам іншого типу. Кожний тип виробляє цивілізацію для себе при більшому або меншому впливі чужих, йому передуючих або сучасних цивілізацій. Змішання і передача духовного і культурного начала одного культурно-історичного типу іншому смертельно небезпечна для відповідного суспільства» [8, с. 95, 96].

Далі цей закон підтвердили власними дослідженнями багато вчених. Але саме цей закон був порушений при реформуванні українського, російського суспільства, економіки, та, на жаль, порушується і зараз.

Нині поняття цивілізації є основним для соціальних наук, за виразом знаменитого англійського історика А. Тойнбі, «можливим для осягнення розумом полем історичного дослідження», тобто тією початковою одиницею, використання якої в науці дозволяє найкращим чином зрозуміти розвиток людства. Цей розвиток є не що інше, як народження, розквіт і загибель різних цивілізацій, їх взаємодія, діапазон якої тягнеться від плідної співпраці до смертельної ворожнечі. Ця модель історії фактично є загальновизнаною і знаходить своє політичне віддзеркалення в доктрині багатополярного світу.

У концепції локально-історичного підходу цивілізація – це морально-релігійна, соціокультурна, суспільно-політична і матеріально-виробнича система, яка складається історично, є стійкою та інтегральною, характеризується унікальною єдністю внутрішньої і зовнішньої форми і специфічним способом відтворювання суспільного життя у всіх його виявах.

Цивілізаційний підхід переводить аналіз суспільного розвитку з горизонтальної, лінійної площини формаційного розвитку у вертикальну. Він розглядає всі три основні сфери суспільства (культуру, політику, економіку) як єдиний соціальний організм, у якого є своєрідний «стиль душі», «обличчя» і «стиль культури», що має релігійно-духовний, політичний, соціальний і економічний зміст. При цьому базисом суспільного розвитку виступає вже не економіка, а культура даної країни, від якої залежить економічна система.

Основні цивілізації в стародавньому світі були засновані на язичницьких релігіях та інших віруваннях (вчення елєатів; римське месіанство, ін.). Серед цих цивілізацій виділяються: давньогрецька (еллінська) цивілізація (X – I ст. до н.е.), давньоримська цивілізація, Давній Рим (Римська імперія – 30 р. до н.е. – IV ст. н. е., всього вона проіснувала 425 років), і єдиною цивілізацією стародавнього світу, що ґрунтується на єдинобожжі – на Синайському Законодавстві, – була старосєврейська

(давньоізраїльська) (II ст. до н. е. – 135 р. н. е., всього вона проіснувала 1631 рік) [23].

У новому (за Різдва Христового) тисячолітті виникли нові цивілізації – це, перш за все, християнська цивілізація, що розділилася на три гілки: на початку XI ст. на західно- (католицьку) і східно-християнську (православну) гілки, а потім, через п'ять століть (у XVI ст.) від західної відокремилася ще одна – протестантська, яка, власне кажучи, і склала основу сучасної західної. Також у новому тисячолітті, на початку VII ст., виникає мусульманська цивілізація.

На думку С. Хантінгтона – американського політолога, творця геополітичної концепції «зіткнення цивілізацій», в сучасному світі існує 7 або 8 цивілізацій. Ось ці цивілізації: китайська, японська, індуїстська, ісламська, православна, західна, латиноамериканська і, можливо, африканська [28].

Коріння нашої православної цивілізації йдуть в далеке минуле, де їх живили соки трьох великих дохристиянських цивілізацій – Стародавнього Ізраїлю, Еллади і язичницького Риму, а духовні настанови спадкоємно передавалися їй християнською Римською імперією, а потім Візантією, зберігаючись в непошкодженому вигляді майже дві тисячі років.

Для кожної цивілізації були характерні як свої духовно-моральні закони, так, відповідно, і свій, унікальний тип культури, філософії і господарства, на які і впливали ці закони.

1.5 Як пов'язані між собою релігія, культура та цивілізація

Отже, факт наявності в нашому житті цивілізацій можна вважати доведеним і загально визнаним фактом сучасної науки. Проте виникають питання: якою є природа цивілізацій і, відповідно, витоки численних відмінностей; чому ми спостерігаємо загибель цивілізацій.

Аргентинський соціолог Ігор Андрушкевич порівнює цивілізації з плодом, наприклад з вишнею. Вишнева кісточка (в схемі – ядро), як носій видових ознак, що забезпечують генетичну спадкоємність, уподібнюється культу – релігії, а

м'якоть, яка живить кісточку і не дає їй засохнути, — культурі (духовно-моральна культура). І те, й інше захищене від зовнішніх дій щільною шкіркою — в цивілізації це державні інститути, що включають армію, поліцію, митні служби і тому подібне (рисунок 1.1).

Сформувавшись, ядро нової цивілізації негайно повинне оточити себе захисною шкаралупою, інакше йому не дадуть розвиватися і душитимуть ще в колисці. Такою шкаралупою служать армія, яка захищає ядро від зовнішніх ворогів, прикордонна і митна служби, а також поліція, що бореться з внутрішніми ворогами. Звідки її узяти? Звичайно, ця шкаралупа вже існує, бо нова цивілізація виникає частіше за все в межах якоїсь держави, а там ці служби є, і їх треба тільки переорієнтувати. Так було з християнською цивілізацією, ядро якої – вчення Христа – виникло в межах язичницької Римської імперії. Правда, протягом трьох сторіч ця імперія боролася з новим ядром, але потім здалася і стала ревно його охороняти. Але були випадки, коли ядро майбутньої цивілізації з'являлося серед народів або племен, що не мають ще держави, і тоді йому самому доводилося таку державу створювати – тут воно з самого початку ядру протегувало. Так відбулося з ісламською цивілізацією, що виникла на початку VII століття. Її тип вірування був даний пророком Мухаммедом, і вже за його життя утворився могутній Аравійський халіфат, здатний відбити всі напади ззовні. Коли є і ядро, тобто тип вірування, і захисна шкаралупа, тобто держава, молода цивілізація може спокійно рости і міцніти. Проміжок між ядром і шкаралупою вона поступово наповнює живильною м'якоттю, яка є не що інше, як *культура*. Так виникають три концентричні сфери, зображені на схемі. Три складові зрілої цивілізації відповідають трьом частинам людської істоти: духу, душі і тілу. Таким чином, культура є душа цивілізації, і коли ми називаємо її живильною м'якоттю, мається на увазі, що вона обслуговує емоційне життя людини, викликаючи в ньому радість, любов, гнів і інші сильні відчуття, мобілізуючи їх на постійну підтримку і захист ядра як святині.

Таким чином, ядро розвинутої цивілізації складає релігія (тип вірування), вона задає на догматичному рівні базові

цінності, якими наповнюється культура і всі фундаментальні суспільні інститути, а захищає її держава .

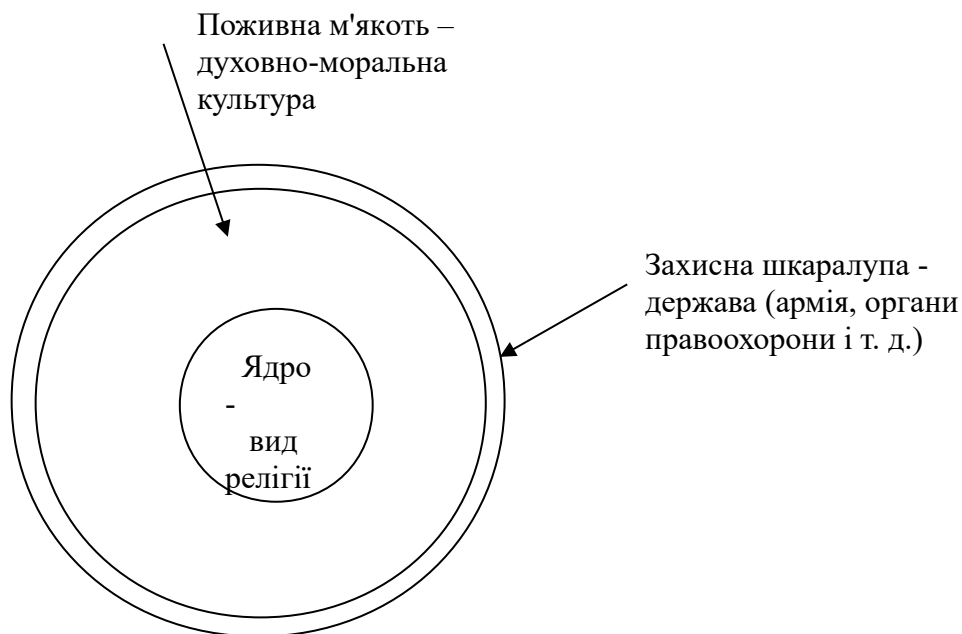

Рисунок 1.1 – Загальна схема розвинутої цивілізації,
запропонована проф. Ігорем Андрушкевичем
(Школа Ортего і Гассета, Аргентина)

До речі, і А. Тойнбі вважав, що в основі цивілізаційної єдності і відмінностей лежить релігійно-культурний ключ. І «еволюціоніст» О.Шпенглер, який не мислив богословськими категоріями, також вважав, що в основі цивілізаційної спорідненості знаходиться своєрідний (для кожної цивілізації) прафеномен, що має символічний характер і найбільш яскраво знаходить себе в особливостях релігійного і культурного життя відповідних народів.

Отже, специфіка цивілізації визначається типом вірування (релігією), який, власне, і породжує цю цивілізацію, а потім підтримує її самоідентичність і відмінність від інших цивілізацій. Тип вірування – це базис, над яким зростає надбудова, тобто тип суспільства (за Данилевським, "культурно-історичний тип"). Зрозуміло, чому це так. Специфіка суспільства визначається тими уявленнями про речі, зокрема про те, що добре, а що погано, які прийняті в цьому суспільстві, а ці уявлення повинні мати безумовний характер, інакше їх оспорюватимуть і виникнуть розбіжності. Безумовний же, незаперечний характер мають тільки

догмати віри. Тому саме на підставі цінностей і норм релігії (віра) виникають такі інститути, як мораль і право.

Інститут моралі регулює дії людини в суспільстві за допомогою норм. Моральні норми одержують ідейне обґрунтування у вигляді ідеалів добра і зла, належного, справедливого. Виконання вимог моралі зовні санкціонується лише формами визнаної всіма духовної дії - суспільної оцінки, схвалення або засудження. Хоча існує і такий універсальний регулятор, як внутрішній моральний закон (совість), а також релігійний моральний закон, їх дія визнається далеко не всіма. Суспільство, окрема людина може сприймати, а може і відкидати цінності релігії, тоді їх мораль базується на іншій вірі, наприклад в матеріальний прогрес, гроші.

Ця мораль з її цінностями розповсюджується на звичайну (повсякденну) діяльність людей, на всі її сфери, у тому числі і на економічну. Тому для стабільності суспільного життя потрібен більш жорсткий зовнішній регулятор, що не дозволяє егоїзму окремих громадян перейти ту межу, за якою починає руйнуватися соціум. Таким регулятором служить право. Але воно не виникає з нічого, в його основі лежить правосвідомість, тобто уявлення про те, що можна робити, а чого робити не можна, створюючи прийнятні в даному суспільстві норми поведінки. А звідки береться правосвідомість? Критерієм розрізнення добра і зла може бути для людини тільки те, в що вона вірує. Таким чином, основою формування інституту права також є релігійні норми і цінності.

Основою культури є її головні цінності. Ось як це зазначав Пилип Олександрович Сорокін. «Всяка велика культура, – стверджував Сорокін, – є не просто конгломератом різноманітних явищ, співіснуючих, але ніяк одне з одним не зв'язаних, а є єдністю, або індивідуальністю, всі складові частини якої пронизані одним основоположним принципом і виражають одну, головну цінність. Домінуючі риси витончених мистецтв і науки такої єдиної культури, її філософії і релігії, етики і права, її основних форм соціальної, економічної і політичної організації, більшої частини її вдач і звичаїв, її способу життя і мислення (менталітету) – всі вони по-своєму виражають її основоположний

принцип, її головну цінність. Саме вона, ця цінність, служить основою і фундаментом всякої культури».

Головні цінності задає, як ми вже зазначали, релігія. Релігійні цінності передаються від покоління до покоління саме через простір культури – освіту, виховання, мистецтво, повсякденне буття і стають генетичним кодом нації – носія певної релігії (традиції, стереотипи поведінки певний час зберігаються на рівні підсвідомого).

Але головні цінності певного суспільства і, відповідно, його культура можуть змінюватись. Цей процес відбувається протягом значних проміжків часу, періодів зміни поколінь під дією внутрішньої духовної кризи у суспільстві та зовнішнього впливу, у тому числі інформаційно-психологічного (що особливо характерно для ХХ та ХХІ ст.).

Саме внутрішня духовна криза суспільства як сукупності особистостей викликає руйнування цивілізації, зміну культури. Ще А. Тойнбі наполягав на тому, що стрижньовим мотивом цивілізації є діалог людини з Богом, в якому людина виступає як вільна особа, що постійно відповідає на численні виклики, кожний з яких примушує її, кінець кінцем, вибирати між добром і злом. Тому розпад цивілізацій і всі розколи слідує в тойнбіанській системі з неправильно зроблених виборів, тобто з людського гріха.

Цивілізаційні координати (координати суспільства), що осягаються розумом, – економіка, право, частково культура – мають горизонтальний вимір (духовна культура має як горизонтальний, так і вертикальний вимір). А от вектор релігійний, який задає ціннісні основи цивілізації, має вертикальний вимір, він зв'язує людину із Творцем. Релігійний вектор виходить за межі земного виміру і тому цілісне розуміння, пізнання розвитку цивілізації неможливе без релігійного осмислення і воно передбачує прийняття законів, які лежать поза земним виміром, законів духовних, законів інобуття (саме прийняття, а не їх емпіричний доказ). Тому і осмислення феномена цивілізації, зокрема православної цивілізації, а також відповідної системи господарювання – духовно-моральної соціально-економічної системи також неможливе без прийняття дії духовно-моральних законів.

Прийняття дії духовних законів допомагає зрозуміти, що саме у поведінці людей актуалізує можливість розпаду цивілізацій. Відповідно до задуму Творця, людина повинна зростати у духовному вимірі та реалізовувати себе у культурному, економічному просторі, у сім'ї. Маючи окреслені Творцем перспективи та напрями руху, людина самостійно обирає, як саме їй рухатись, наближуючись до Творця або віддаляючись від нього, тобто виконуючи духовно-моральний закон або порушуючи його в усіх сферах земного буття, обираючи зло та гріх.

Розуміння того, що фокальною точкою, в якій сходяться усі виміри цивілізації (культури, економіки, права), є вільна особистість, обумовлює сприйняття історії суспільства як нелінійного процесу, який залежить від вільних людських виборів.

Дії людини і суспільства в цілому визначаються двома чинниками – розумом і вірою. Але якщо наука спирається на раціональний спосіб пізнання істини, навколишнього світу, то релігія оперує як раціональним (наприклад, це наукове богослов'я), так і перш за все ірраціональними способами. На відміну від наукових знань, які є раціональними, релігія опановує ірраціональну складову свідомості і тому віру в Бога, цінності певної релігії не може витіснити наука, а тільки інша віра (релігійна або нерелігійна), інша світоглядна система.

У міру того, як вплив певної релігії на всі сфери суспільного життя з різних причин стає більш слабким (відбувається так звана секуляризація), ці релігійні цінності і норми можуть відійти на другий план в суспільному житті, і тоді більший вплив на суспільне життя здійснюють цінності іншої системи вірувань і, відповідно, політичні, ідеологічні або правові інститути, економіка.

Й інакше не може бути, навіть відкинувши релігійний світогляд, людина намагається зрозуміти значення свого життя, їй необхідні цінності і віра (в науку, в силу людини, в гроші, в силу партії). Прикладом може бути марксистсько-ленінська доктрина соціалізму, яку велика частина нашого народу, як визнавали багато вчених, зокрема С. Булгаков, І. Ільїн, М. Бердяєв, сприйняла як нову віру.

У період знецінення релігійної віри люди втрачають відчуття реальності іншого буття, його важливості для життя і керуються тільки законами матеріального світу, і тоді на зміну релігійній вірі приходять інші системи світогляду і вірувань, псевдорелігійні, філософські: атеїзм, матеріалізм, соціалізм, а також економізм, синкретичні системи вірувань. Така зміна в структурі цивілізації – зміна її головних цінностей, тобто ядра, знаменує початок її кінця. Руйнується система цінностей, ядро цивілізації, змінюється культура як внутрішньоособистісна, так і зовнішня, спосіб життя людей, і поступово гине сама цивілізація, а на її місці виникає інша. І ми маємо відповідні історичні приклади (зникнення Стародавнього Риму, Вавилону, еллінської цивілізації).

Зараз ми спостерігаємо найглибшу кризу західної цивілізації. Її ще на початку ХХ ст. описували П. Сорокін, О. Шпенглер. По суті, та західна цивілізація, яка виникла на базі цінностей протестантизму, зараз вже не існує, на зміну їй прийшла постпротестантська – цифрова цивілізація, яка розповсюджує власні цінності, власну ідеологію та економічну систему на весь світ.

Лекція 2. Людина в релігії та філософії: проблема сутності, цілісності, сенсу

- 2.1 Релігійно-філософський підхід до людини.
- 2.2 Людина та людська діяльність в античній філософії.
- 2.3 Християнський погляд на людину.
- 2.4 Антропоцентризм західної філософії.

2.1 Релігійно-філософський підхід до людини

Актуальність важкої проблеми досягнення людини, за зауваженням І. Канта, полягає в тому, що вона поставлена з самих витоків цивілізації і культури. Раз і назавжди. І на кожному історичному етапі вона отримувала своє конкретне соціальне, господарське та духовне наповнення. Адекватно розроблялися способи, форми і засоби філософського, наукового і практичного

вирішення найскладніших питань становлення і самовизначення людини як безпосереднього суб'єкта на розширеному «полі» господарсько-економічного і соціального простору її життєдіяльності.

Сутність релігійно-філософського підходу до людини полягає у прагненні охопити реальне людське існування у всій його повноті, цілісності та взаємозв'язку, ціннісно-цільовому та смислового аспектах її місця і ставлення до навколишнього природного та соціального світу, а головне – до світу духовної реальності.

У філософському осягненні сутності людини відображено багато важливих граней її буття. Але бачення людини різними філософами, філософськими школами та напрямками далеко не однозначно. Це залежить від того, який бік її природи (духовний, соціальний, матеріальний) визнається як домінуючий і визначальний. І сама філософія може або визнавати відповідний релігійний світогляд (наприклад, язичницький, християнський або інший), або базуватися на іншому – матеріалістичному. У завдання нашого дослідження не входить і не може входити докладний аналіз усіх підходів до розуміння людини у філософії. Ми відобразимо лише найважливіші з них, ті, які значною мірою вплинули на економічну думку.

Те саме можна сказати і про релігію. Оскільки ми у своєму дослідженні розглядаємо соціально-економічні системи, що сформувалися в лоні християнської цивілізації, то і людину ми відобразимо з позиції християнської антропології та психології, переважно православної. У цілому ж необхідно відзначити єдине в підході всіх релігій до людини – визнання її духовної і матеріальної природи. Для релігій аврамістичної традиції (християнства, мусульманства, іудаїзму) також єдиним є розгляд людини як творіння Бога і як співтворця Бога, активного учасника, перетворювача цього земного життя у всіх його вимірах, визнання верховенства життя духовного і, відповідно, духовних потреб людини.

2.2 Людина та людська діяльність в античній філософії

Народження та розвиток філософії пов'язані з давньогрецькою цивілізацією. Філософи античності зробили помітний вплив не тільки на розвиток європейської філософії, але поклали початок багатьом сучасним наукам. Тут ми коротко розглянемо чотирьох філософів, вчення яких здійснило найбільш істотний вплив на розвиток європейської науки, а також політики.

Вперше на необхідності дослідження людини як головному завданні філософії наголошував *Сократ*. Все своє життя Сократ присвятив спростуванню положень софістики, і зокрема вчення Протагора.

Протагор був матеріалістом, визнавав існування лише матерії, матеріального начала у світі. Він вважав, що головною властивістю матеріального світу є мінливість. Постійно змінюється не тільки матеріальний світ, не тільки об'єкт пізнання, а й суб'єкт, тобто змінюється абсолютно все. Тому будь-яка річ поєднує в собі протилежності. І з цих міркувань Протагор виводив положення про те, що об'єктивної істини не існує. Однак, далі розмірковує Протагор, людина у своєму житті щось вибирає, а чогось уникає, тобто людина все ж завжди користується якимись критеріями істинності і хибності. Якщо ми одне робимо, а іншого не робимо, то, отже, вважаємо, що одне істинно, а інше – ні. На це Протагор зауважує, що оскільки все існує відносно чогось, то мірою кожного вчинку теж є конкретна людина. Кожна людина є мірою істини. Протагор вимовляє, можливо, одне з найзнаменитіших філософських висловлювань: «людина є міра всіх речей». Повністю ця фраза Протагора звучить так: «Человек есть мера всех вещей, существующих, что они существуют, несуществующих, что они не существуют» [цит. за 12]. Абсолютної, об'єктивної, не залежної від людини істини не існує. Те, що одному здається істинним, іншому здається помилковим, що для одного – благо, то для іншого – зло. З двох можливих варіантів людина завжди вибирає той, який їй більш вигідний. Тому істинно те, що вигідно людині. Критерієм істини є вигода, корисність. Тому кожна людина, обираючи те, що їй здається істинним, вибирає в дійсності те, що для неї є вигідним.

Необхідно відзначити, що ця гордовита установка Протагора – «людина є міра всіх речей» стала домінуючою з епохи Відродження у всій новосвропейській історії та сучасності. Розгортається воістину антропологічний карнавал. Його основоположні позиції полягають в утвердженні самодостатності людини. Людина розглядається як вінець природи, її цар. Поклоніння людині переростає нерідко в культ людинобожжя. Одні зводять у цей культ силу людини, інші (і це вже обнадіює) стверджують і обґрунтовують гармонію основних творчих сил, здібностей, таланту, розуму, моральності. Але частіше така філософія софістів у кінцевому підсумку призводить до морального релятивізму і гедонізму. Користуючись таким філософським підходом, виправдовують будь-які економічно вигідні, але морально неприпустимі дії.

Сократ, мабуть розуміючи наслідки таких філософських позицій для людства, все своє життя присвятив спростуванню софістики, тому, щоб довести, що істина існує, що вона існує об'єктивно і абсолютно і що не людина є мірою всіх речей, а людина повинна співвідносити своє життя, свої дії з істиною, яка є абсолютним благом. Сократ впевнений, що існує і об'єктивна моральність, і об'єктивна істина. Також він вказує на існування внутрішнього голосу, який підказує, чого не годиться робити (пізніше цей голос стали називати совістю).

Сократ заснував діалогічний спосіб мислення та спілкування, яким успішно користуються сучасні психологи, спосіб, що допомагає людині знайти причини своїх вчинків у собі, вирішити внутрішні і зовнішні конфлікти. Він звернув людину до необхідності пізнання свого внутрішнього світу. «Пізнай самого себе», «Істину ми можемо осягнути лише в собі», – так казав Сократ [цит. за 12]. І вся подальша філософія розвивається, головним чином, як відшукання людиною істини в собі.

Найгеніальнішим учнем Сократа був **Платон**. Платон зробив дуже великий вплив на розвиток християнської філософії. У платонізмі і християнстві є багато спільного – вчення про безтілесність, вічність істини, про безсмертя душі, про вторинність чуттєвого світу в порівнянні з ідеальним, про існування Бога і т.д. Але є й істотні відмінності. Так, причину зла Платон бачить не в людині, не в її вільному виборі, у відмові від

пізнання ідей, але в самому чуттєвому світі і, кінець кінцем, в матерії – у небутті. Але тіло – не гробниця та не могила, як вважали Платон і його послідовники. Матерія не є небуття, а наш матеріальний світ створений з небуття і тому наділений божественними рисами, і ми повинні облагороджувати і обробляти світ.

Вельми цікавим є вчення Платона про душу. Душа, зазначає Платон, складається з трьох начал: „яростного, вожделеющего и разумного” (ярого, жадаючого і розумного). І це тричастинне розуміння душі згодом буде сприйматися як очевидність, і отці Церкви також будуть на цій основі будувати багато своїх положень. Особливості людини визначаються тим, яке начало в ній головує. Яре начало знаходиться між жадаючою і розумною частиною душі. І залежно від того, куди прямує яре начало, що воно буде підтримувати, такою і буде людина: або вона віддаватиме перевагу задоволенням і чуттєвим насолодам, або ж буде ставити розумне начало понад усе.

Незважаючи на дивину термінології, цей поділ Платоном душі на три частини доволі логічний. У сучасній термінології яре начало – це воля, розумне начало – розум, жадаюче начало – відчуття, почуття. Таким чином, душа складається з розуму, волі і чуттєвого начала. І від того, куди людина спрямує свою волю, залежить і те, ким вона стає: або сибаритом, або вольовою людиною, а краще всього, як вважає Платон, – філософом.

Згідно з таким поділом душі можливі і кілька видів знання про зовнішній світ. За допомогою почуттів людина має почуттєве знання, а за допомогою розуму – інтелектуальне. Ці два види знання, відповідно, також діляться ще на два види: інтелектуальне знання – на розсудливе і розумне, а чуттєве – на „веру и подобие”. Розсудок відкриває істину за допомогою логічних міркувань, а розум – інтуїтивно, схоплюючи істину відразу. Звичайно ж, розум – це вищий вид знання, найбільш правдивий, бо приходить до істини безпосередньо, а розсудок, осягаючи істину опосередковано, є менш достовірним видом знання.

Але якщо вчення Платона про душу практично не вплинуло ані на економічні вчення, ані на політику, то його вчення про ідеальну державу, по суті, заклало основу більшовицької і комуністичної ідеології. Вперше основні принципи соціалізму

були сформульовані саме Платоном. Він висунув ідею відносно того, що єдність держави складає суспільна власність; особиста, приватна власність роз'єднує, тому окремій людині не повинно належати нічого – не тільки майно, але й діти, родина. Життя всіх людей повинно конструюватися відповідно до інтересів суспільства. Знищується сім'я і будь-яка національна чи духовна традиція. Будується якийсь раціоналістичний, абсолютно не одухотворений монастир, поширений на всю громаду. Це була ідея держави, суспільства, побудована за типом машини, в якій люди є її покійно працюючими частинами, так, як це потрібно для функціонування машини. До речі, ця соціалістична концепція механістичного сприйняття суспільства була дуже близька до загального духу західної цивілізації. Ця ж ідея склала основу більшовицької і комуністичної ідеології.

Арістотель, на відміну від попередніх великих мислителів Платона і Сократа, був не лише філософом, але і науковцем, і залишив після себе безліч трактатів з природничих наук – фізики, біології, а також з мистецтва та політики, економіки. Арістотель стоїть біля витоків багатьох наук, і справді його можна назвати першим великим вченим-енциклопедистом Європи.

У зв'язку з вченням про людину для нас важливо докладніше зупинитися на етиці Арістотеля. Етика Арістотеля багато в чому впливає з його психології і ґрунтується на його вченні про види душі. «Душа — энтелехия (целестремленность, целенаправленность как движущая сила; активное начало, превращающее возможность в действительность) естественного тела, обладающего возможностью жизни». За Арістотелем, існує кілька видів душі: 1-й вид – рослинна душа, 2-й вид – тваринна душа, 3-й вид – розум, тобто розумна душа.

Розумна душа з усіх живих істот, що живуть на землі, є тільки у людини. Рослинну душу мають усі – і рослини, і тварини, і людина. Людина має і тваринну, і розумну душу. Так як душа – ентелехія тіла, то без тіла вона не існує. Це стосується рослинної і тваринної душі. Зі смертю тіла рослинна і тваринна душі зникають з тілом, залишається лише розумна душа. Тому душі не переселяються.

У своєму етичному вченні Арістотель ґрунтується на тому, що людина – істота вільна. Не існує будь-якої вищої необхідності,

долі, року, що грали б людиною і заперечували б її відповідальність за власні дії. Людина вільна, і в її владі перебуває бути доброчесною або порочною. Доброчесність не дається від природи, вона досягається людиною за допомогою виховання та освіти. Але у самій людині чеснота закладена від природи потенційно.

Етика Арістотеля ґрунтується на його психології, на вченні про душу. Арістотель налічує два види чеснот. Рослинна душа, яка відповідає тільки за харчування і зростання, не має чеснот. За доброчесність відповідає розумна і тваринна душа. Тому існують два види чесноти: доброчесність тваринної душі (власне етична чеснота) і чеснота розумної душі – діаноетична чеснота (від слова діанойя – розум, розсудок).

Етичні чесноти (з грец. «етос» – норов, ефект) – це чесноти тваринної частини душі. Розумну частину душі Арістотель теж поділяє на два види: власне розумну і розумову частину.

Розумова частина відповідає за розум практичний, тобто за те, як людина живе в матеріальному світі серед людей, в сім'ї, в суспільстві. Ця частина душі відповідає за те, щоб спрямувати наші афекти, наші почуття в необхідне русло. Власне розум є споглядалною частиною душі і є відповідальним за наукове пізнання світу. Цей розум і має, за Арістотелем, вищу чесноту. Арістотель заперечує сократівський інтелектуалізм, за яким аморальні вчинки виникають лише від незнання. Відповідно до Арістотеля, в людині існують і воля, і розум, і одне до іншого не зводиться. Людина зобов'язана контролювати свої вольові вчинки.

Етичні чесноти досягаються за допомогою виховання, і таке виховання Арістотель вважає головною функцією сім'ї та держави. Етичні чесноти Арістотель бачить у знаходженні середини між надлишком і нестачею, які є двома пороками. Чеснотою ж є золота середина. Наприклад, нестача мужності – боягузтво, надлишок мужності – нерозсудливість, чеснота – посередині. Щедрість знаходиться посередині між скупістю та марнотратством, і те й інше – порок. У деяких пороках не існує ні крайності, ні середини: наприклад, вбивство, крадіжка і т.п. Чеснотою є протилежне цим порокам.

Оскільки основою чесноти є не знання, а воля, чесноти є свідомо набутими якостями душі, що визначаються розумом. Сенс

життя полягає у досягненні щастя. Але щастя – не в чуттєвих задоволеннях. З точки зору етичних чеснот, щастя полягає в досягненні блага. Благо є не насолодою, а діяльністю, що відповідає чеснотам.

Розсудок – це практичний розум, чеснота – це практичність, тобто вміння вести життєві справи. Але блаженство дається лише мудрістю, а не практичністю. Мудрість вище всіх інших чеснот, мудрість – чеснота власне розумної частини душі. Тільки Бог володіє цією чеснотою. Він споглядає Себе, тому вищою (діаноетичною) чеснотою людини є споглядання Бога.

Також приваблює увагу вчення Арістотеля щодо держави. Держава будується за принципом підпорядкування одних частин іншим. За цим принципом Арістотель наводить класифікацію типів держави. Держава ділиться за такими принципами:

- кількісним (хто править – більшість чи меншість);
- якісним (правильна і неправильна держава);
- майновим (хто править – багаті чи бідні).

Так як багатих завжди меншість, третій принцип збігається з поділом за кількісним принципом.

Відповідно до цього Арістотель вибудовує три правильних та три неправильних види державного устрою.

Правильними є монархія, аристократія і республіка. Неправильними є тиранія, олігархія і демократія (охлократія).

Принцип поділу на правильні і неправильні держави Арістотель засновує на тому, що держава потрібна для того, щоб дати людям щастя. І як важлива і непорушна ця позиція Арістотеля. Саме вона повинна була б стати основною настановою державних чиновників і основним принципом формування економічної політики нашої держави.

В держави є закони, а можновладці зобов'язані застосовувати ці закони на захист держави і громадян. Громадянином ж є той, хто виконує основні функції державного устрою, тобто бере участь у законодавчому, адміністративному та судовому житті і молиться встановленим у державі богам. Тому можуть існувати держави на благо громадянам або на благо можновладцям.

Правильною називається держава, в якій один правитель (монарх) всі свої сили застосовує на благо своїх громадян. Такі держави існують вкрай рідко, набагато частіше існують держави, в

яких правлять гідні люди, що становлять меншу частину, – аристократія. Республіка – це держава, якою управляє більшість людей. Цій більшості зобов'язана підкорятися меншість, навіть якщо вона з чимось не погоджується.

Є й неправильні держави – ті, де влада існує сама для себе. Монарх може стати тираном, що використовує владу для себе. Аристократія може стати олігархією, коли купка багатих отримує владу і використовує її, щоб збільшити свої власні багатства за рахунок інших громадян. Буває й так, що владу захоплює натовп (охлос), не керований ніяким началом, який може лише руйнувати.

Наприкінці стислого огляду ідей античних філософів необхідно зазначити, що вони здійснили великий вплив на розвиток наук про людину – антропологію та психологію. Але вершиною знань про духовний світ людини стало християнство.

2.3 Християнський погляд на людину

У першій книзі Мойсеєвого «Буття» людина подається вершиною Божого творіння: «И сотворил Бог человека по образу своему, по образу Божию сотворил его; мужчину и женщину сотворил их» (Быт. 1, 26; 27). Земля і всі інші форми життя, що наповнюють її, були створені, щоб служити людині домівкою.

Вперше народжується поняття «особистість», «внутрішня людина», її цінність в максимально можливому наближенні до Бога. Таке розуміння людини закладено у світових монотеїстичних релігіях. *«Главное – что внутри тебя»*, – стверджує Коран. *«Царство Божие не вне нас, а в нас»*, – сказано в Новому Завіті. Близькість і тотожність розуміння людини бачиться тут в головному – у внутрішньому світі людини. Витоки людської особистості, основи добра і зла, морального вибору, становлення і самовизначення вкорінені в стані духу і душі людини.

Православна антропологічна традиція полягає в розумінні мети, призначення та покликання людини в її християнському житті, в її „обожениі”. Митрополит Антоній Сурожський (1914 - 2003) так пояснює різницю розуміння сутності людини

невіруючим і християнином: «Человек для неверующего – это предел как бы эволюционного развития, которое, конечно, может продолжаться, но продолжаться по той же линии. Для нас – христиан представление о человеке несколько иное. Для нас человек в полном смысле этого слова может быть понимаем только как Иисус Христос, то есть как Богочеловек, как человек, у которого есть не только земное измерение, но измерение небесное» [21, с. 93 - 94].

Людина створена за образом і подобою Божою. *Образ Божий розуміється як здатність людини відобразити Божественні досконалості. За формулою Філона Олександрійського, яка стала крилатою для антропології: «Человек есть великолепный отпечаток великолепного образа, изваянного по образу идеального первообраза» [цит. за 13, с. 47]. Це виявляється в тому числі в таких силах душі, як розум, воля, почуття і властивостях душі – розумність, безсмертність, здатність любити, творити, самовладдя (людина покликана панувати над Всесвітом), здатність вибору або вільна воля. Оріген писав: «В человеке ясно познаются признаки образа Божия – не в чертах тленного тела, но в благоразумии духа, в справедливости, умеренности, в мужестве, мудрости, учении и во всей сумме добродетелей, которые Богу присущи субстанционально, а в человеке могут существовать через труд и подражание Богу» [цит. за 13, с. 177].*

Під подобою Божою розуміють здатність людини спрямовувати сили своєї душі до уподібнення Богу – удосконалюватися в прагненні до істини і добра.

Подібно до того, як в людській історії назавжди відображене Боговтілення, так і в кожному з нас присутній незнищений нічим образ Божий. Він виразно відобразився у найкращих досягненнях людської творчості, хоча не завжди цілком був усвідомлений самим художником, поетом, композитором або архітектором. Усе найкраще, створене людиною, все, що стало невід'ємною частиною нашої культури, зберігає в собі Божественну основу.

Усі видатні, геніальні мислителі, творці й майстри – від висот науки до простого ремесла були з Богом і від Бога, були віруючими людьми. Справжня культура, велика наука, господарські звершення не відокремлюють, а наближають людину

до Бога. Досить послатися на приклади Ф. Бекона, І. Ньютона, А. Ейнштейна, М.В. Ломоносова, Д.І. Менделєєва, І.В. Курчатова.

Ключовим моментом, що дає розуміння справжнього стану людини, її призначення в цьому житті, є вчення про душу, про гріхопадіння і про спасіння людини. Ці вчення абсолютно по-іншому, на відміну від світської психології, допомагають осмислити детермінанти поведінки людини, в тому числі і поведінки у сфері економіки, зрозуміти складний світ господарства, пояснити призначення і мотивацію праці. Забігаючи наперед, відзначимо, що філософсько-економічна думка, народжена в лоні православної цивілізації як приймаюча суть цих вчень, саме тому істотно відрізняється від західної філософської думки і західної економічної теорії.

Християнство стверджує, що людина до порушення заповіді, даного Богом, мала повну гармонію духу, душі, тіла: дух людини був спрямований до Бога, душа вільно підпорядкована духу, а тіло – душі. Адам був вінцем творіння, мав надзвичайні здібності, був поставлений керувати світом, оскільки розумів суть речей. Людина була прекрасною завдяки своїй причетності Богу. Розум був освячений благодаттю і тому людина розуміла, що, коли і як робити. Людина існувала вільно у відповідності до закону любові і тому причин для конфліктів, як внутрішніх, так і зовнішніх, не було.

Але люди порушили заповіт Бога, скоїли гріх. Гріх за своєю суттю – це неузгодженість волі людської і волі Божої, бунт проти Бога. Гріх призводить до руйнування єдності, яка існувала між Богом і людиною. «Грех разрушил первоначальный план – прямое и непосредственное восхождение человека к Богу. В космосе открылся катастрофический разлом», – пише В.М. Лоський [цит. за 6, с.290].

Порушивши волю, заповіт Бога, люди порушили власну гармонію – єдність духу, душі і тіла, єдність мети, прагнення, волі. Відірвана від духу душа стала мати потяг до тіла, спиратися на нього, а тіло, яке втратило цю звеличуючу силу душі і як створене з «хаосу», стало мати потяг до чуттєвості, до «хаосу», до смерті. Розум людський затьмарився, воля ослабла, почуття спотворилося, виникли протиріччя. Це проявилось в тому, що людина перестала жити за законом любові до Бога, ближнього,

навколишнього світу, стала на перше місце ставити не Бога і ближнього, а себе, власні інтереси і бажання. Відповідно спотворилася природа взаємин між людьми, замість любові, злагоди та порозуміння виникли ненависть, егоїзм, користь, образи, нерозуміння, незгоди, конфлікти. Змінився весь світ, вся природа, у світ увійшло зло.

І тепер ці спотворення людської природи, відносин між людьми, на жаль, пронизують усі сторони нашого буття, в тому числі і господарські відносини. Звідси економічною поведінкою людини часто рухають егоїзм і корисливість, людина йде на обман, розкрадання для того, щоб вгамувати пристрасть наживи. Саме тому економічна сфера життя людини, що з'явилася вже як наслідок її гріхопадіння – це сфера, яка пов'язана з матеріальним забезпеченням бажань людини, в тому числі бажань задоволень, сфера, в якій часто домінують мотиви егоїзму й користі. Саме тому вона повинна регулюватися як самою людиною, так і державою.

Чудово, що всю глибину болючого спотворення людини розкрив психоаналіз. Так, С. Франк зазначав, що які б не були крайності класичного фрейдизму, він мимоволі підтвердив правоту біблійної мудрості, яка краще зрозуміла людину, ніж плоский оптимізм прогресистів [27]. З нею, як зазначає О. Мень, виявляються солідарними мислителі, які проникали в найпотаємніші місця людської душі. «Платон и Плотин, св. Августин и Лютер, Кьеркегор и Ницше, Шекспир и Достоевский и многие другие исследовали глубину человеческой природы. Это мрачная бездна... Печален тот факт, что человеку всегда было легче изобразить ад, нежели рай, и даже фра Беато и Достоевский не являются исключением из этого правила» [цит. за 15, с. 589].

Необхідно зазначити, що і різні західні школи економічної теорії, і школи психології визнають негативні боки людської особистості. Але частіше визначається лише один бік: людина постає або занадто поганою, або вже занадто досконалою. Це свідомо спотворює уявлення про мотиви, цілі, детермінанти поведінки людини, в тому числі поведінки економічної. Звідси і виникає або «розумний калькулятор» і «оптимізатор», «егоїст» або «гедоніст-споживач» – людина, яка шукає і вимірює щастя і

задоволення, постійно споживає і бере від життя все і відповідно до цих настанов вибудовує власну економічну поведінку.

"Зная превосходство человека, люди не знали его поврежденности: это заставило их избегать лени, но зато вводило в самомнение. Если же они сознавали испорченность своей природы, то не разумели ее достоинств и, избегая таким образом тщеславия, повергались в отчаяние», – пише Б. Паскаль [цит. за 15, с.591].

У століття урочистості раціоналізму, як зазначає історик і богослов О. Мень, видатний вчений Б. Паскаль „противопоставил христианское учение о грехопадении всем другим попыткам истолковать человеческую драму. Но при этом он отказывался видеть в Библии умозрительные построения, а принял учение о падшем человеке, всей его парадоксальности” [цит. за 15, с. 590]. Б. Паскаль зазначає, що без цього вчення неможливо визначити, що таке людина, „если человека представлять только с одной стороны, то он предстанет то ли как полубог, то ли как полудьявол, что будет выглядеть соответственно как ложный оптимизм или беспросветный пессимизм” [цит. за 15, с.590].

Однак, за вченням Слова Божого, образ Божий, хоча спотворився гріхом, але зберігся (Іак. 3;9) [1]. *«Самый растленный человек может находить в себе остатки образа Божия: он любит жизнь, хотя по своему невежеству и не бессмертную, любит истину, хотя только представляемую; ненавидит неправду, хотя только в других; любит похвалу, хотя и незаслуженную, и проч.»* [цит. за 10, с.272]. А відомий богослов сучасності митрополит Антоній Сурожський, підкреслюючи те, що людина непоправно зіпсованою не буває ніколи, пише так: «... надо смотреть на человека и в человека с верой, с уверенностью, что в нем красота неумирающая, красота, которую ничто не может изуродовать до конца, красота, которую мы называем образом Божиим. И то же самое можно сказать о человечестве в целом, которое тоже совокупно несет в себе образ Божий, несмотря на уродство, которое бросается в глаза. Но бросается в глаза поверхностное. «Золото на дно идет, стружки по поверхности плывут...», – так говорил Феофан Затворник. Это и нам надо помнить» [21, с. 96 - 97].

Таке цілісне бачення людини властиво лише *християнству*. Так, в людині живе зло, але в ній є і образ, відображення Бога. В ній є і егоїзм, і альтруїзм, і сила, і слабкість, і ненависть, і любов. Їй дана свобода волі, свобода вибору між добром і злом у собі і в цьому світі. І саме від її особистісного вибору залежать її вчинки.

Як відомо, вчинками людини рухають її потреби. Яке ж розуміння потреб людини існує в християнському вченні про людину?

Згідно з християнською антропологією та психологією (до речі, в перекладі з грецького психологія – це наука про душу), людина - це не тільки тілесна, а й душевна, духовна істота, відповідно її бажання, потреби, мотиви поведінки, вся життєдіяльність проявляються не тільки на тілесно-природному, але і на душевно-емоційному, духовно-розумовому рівнях.

Трискладова теорія визначає наявність в людині тіла, душі і духу. Тому цілком доречно говорити про *тілесне, душевне і духовне життя людини*. *Тілесне життя* задовольняє лише потреби тіла, по суті своїй воно мало відрізняється від життя тварин: сон, їжа, інстинктивні прагнення і фізіологічні потреби в основному обмежують коло її інтересів.

Душевне життя вже більш тонкого плану. Душа насолоджується красою природи, емоційними переживаннями, піднесеними почуттями, нав'язаними, наприклад, слуханням музики, читанням художньої літератури, переглядом театральної постановки та ін.

Духовне життя несе на собі відбиток Вищого Начала і завжди (в істинному своєму прояві) веде до Того Безсмертного Джерела, що дало життя як людині, так і всьому, що її оточує.

Найвищі, не зрозумілі розуму людські творіння дивовижної краси, які здійснюють і моральний вплив на душу, завжди мають відношення до буття в душі Істини, Добра і Любові.

Помилковим є поняття про те, що духовна людина – це лише високоінтелектуальна людина, або що духовне життя полягає у слуханні музики, читанні світських книг або відвідуванні театрів і музеїв. Зовсім ні. Все це має частіше відношення до душевного, але ніяк не духовного життя, яке, навпаки, може бути (і зазвичай

буває) позбавленим всього цього, але цілком підпорядковане і наповнене іншими цілями і змістом.

Дух – благодать, присутня в людині. У душі – осередок «образу Божого», духовна самосвідомість людини. Духу властива глибока потреба зв'язку з Богом і з духовним світом.

За своєю суттю людина є живий, особистий дух. Дух в людині – найголовніше. Він є правильне сприйняття людиною своєї особистої суті в її предстоянні Богові і в її гідності. Дух являє людині волю до Досконалості і до вдосконалення в собі самій, у своїх діяннях і в зовнішньому світі. Дух людини наділений даром очевидності – він бачить Досконале, приймає його і виявляє себе здатністю до безкорисливої любові і самовідданого служіння. Духовна природа людини заявляє про себе потребою священного, імпульсом молитовного звернення до Бога і голосом совісті. Кожній людині неодмінно треба випробувати і, духовно прозрівши, самій побачити свою духовну природу – своє родове гніздо, в якому можна знайти справжній релігійно-моральний досвід [18, с. 16 - 17].

Три ієрархічно розташовані частини людини виявляють себе в трьох силах – в *силі розумовій, в силі бажання і силі почуття* (таблиця 2.1).

Розумова сила проявляє себе на рівні духу – як розум, на рівні душі – як розсудок, на рівні тіла – як пам'ять і уява. *Розум* – це дарована Богом природна здатність людини розуміти зміст речей, суть творіння. *Розсудок* - здатність бачити залежність явищ чуттєвого світу, яка набувається людиною із досвідом життя. *Пам'ять* – це одночасно і сховище сприйнятих від почуттів вражень, і склад наших минулих думок. *Уява* – це оператор в сховищі пам'яті, який комбінує різні враження і думки для певних цілей.

Сила бажань на рівні духу проявляє себе як *совість*, на рівні душі – як *воля*, на рівні тіла – як *система тілесних потреб*. *Совість* – це всіяний Богом у людину небесний закон, якому здоровий дух бажає підкоритися. *Воля* і *тілесні потреби* – це земні бажання і прагнення людини. Саме ці земні потреби й прагнення класифіковані Маслоу (як і іншими авторами) в його моделі, а інші – майже усі відкинуті.

Нарешті, *сила почуття на рівні духу є почуття віри в Бога, почуття надії на Бога і почуття любові до Бога* – почуття природні для людини здорової, не покаліченої земним життям. Почуття душевні – це звичайні наші «інтелігентські» прояви – *тяга до мистецтва, любов до родичів, любов до Батьківщини, віра у свою справу, любов до себе* і т.д. *Почуття тілесні* – це наші п'ять почуттів сприйняття світу (зір, слух, смак, нюх, дотик).

У кожного народу, у кожної культури є переважаюча, характерна тільки для них комбінація розумових сил, сил почуттів і бажань. *І.О. Ільїн однією з головних ознак сучасної західної цивілізації вважав пріоритет дії (бажань, волі) над розумом.* У цьому відобразився весь дух католицизму як коріння всієї західної цивілізації – католицизм змушує підкоритися небесам в особі Папи, це культура волі, а не серця. Далі ця домінанта рацію та волі ще більше розвивається протестантизмом. Якщо спроектувати ці риси культури на *господарську сферу*, стане зрозумілим, що саме переважання в англосаксонських культурах волі і рацію над почуттями веде до панування на західних підприємствах сильної раціональної системи управління (яка сприяла застосуванню формалізованих і чітко документованих процедур), з переважанням силових управлінських впливів, але «емоційно» сухої.

Таблиця 2.1 – Трискладова теорія людини

Сили людини	Рівні прояву сил	Вид прояву сил
1	2	3
Розумова сила	на рівні духу	<u>розум</u> (дарована Богом природна здатність людини розуміти зміст речей, суть творіння)
	на рівні душі	<u>розсудок</u> (здатність бачити залежність явищ чуттєвого світу, яка набувається людиною із досвідом життя)
	на рівні тіла	<u>пам'ять</u> (сховище сприйнятих від почуттів вражень, склад наших минулих думок); <u>уява</u> (оператор в сховищі пам'яті, який комбінує різні враження і думки для

		певних цілей)

Продовження таблиці 2.1

1	2	3
Сила бажання	на рівні духу	<u>совість</u> (всіяний Богом у людину небесний закон, якому здоровий дух бажає підкоритися)
	на рівні душі	<u>воля</u> (земні бажання і прагнення людини)
	на рівні тіла	<u>тілесні потреби</u> (земні бажання і прагнення людини)
Сила почуття	на рівні духу	почуття віри в Бога, почуття надії на Бога і почуття любові до Бога
	на рівні душі	звичайні людські «інтелігентські» прояви – тяга до мистецтва, любов до родичів, любов до Батьківщини, віра у свою справу, любов до себе і т.д.
	на рівні тіла	п'ять почуттів сприйняття світу (зір, слух, смак, нюх, дотик)

Навпаки, східна цивілізація – це переважання розумової сили умозріння (рос – умозрениа) над дією (волею, силою бажань). Це споглядальне життя, яке спрямоване на пошук сенсу будь-якого почуття і дії. Культура східної цивілізації, зі свого боку, характеризується переважанням емоційної (чуттєвої) складової.

Оскільки дух в людині – найголовніше, вищими потребами людини є потреби духовні. Без їх задоволення людська особистість деградує, хоча зовні людина виглядає цілком успішною, їй завжди чогось не вистачає і вона метається, намагаючись матеріальними або душевними благами заповнити духовну порожнечу.

Коротко зміст потреб людини відповідно до їх ідеальної ієрархії наведено в таблиці 2.2.

Головне в людині – її дух, її духовний стан. Саме в ньому людина живе головними і благородними спонукальними прагненнями віруючого і цілісного мислення, спрямованого на

визнання і розуміння правди-істини, моральної волі – на вчинення добра і справедливості, естетичного споглядання – на створення краси, на культивування віри як волі до досконалості.

Таблиця 2.2 – Потреби людини

Дух	Дисципліна розуму, серця і волі – творча сила, прагнення здобути владу над бажаннями нижчого рівня; потреба жити відповідно до совісті, потреба жертвовної любові до ближнього, до Бога (виконання заповідей)
	Прагнення до абсолютних цінностей і незадоволеність всім відносним і земним – прагнення до повноти, Божественної досконалості, спілкування з Богом
Душа	Потреба в служінні Вітчизні, суспільству, сім'ї Потреба творчості Потреба у набутті знань Потреба реалізувати себе в цьому світі, в тому числі через працю, реалізувати свої духовні, душевні, тілесні здібності Потреба відчувати почуття радості, любові, щастя Потреба в спілкуванні Потреба в дії, прийнятті рішень
Тіло	Самозбереження (безпека, фізіологічні потреби)

Незважаючи на всю міць світського «прогресу», горду самовпевненість, людина є гріховною, слабкою, ранимою, недосконалою. І вона – ніщо без мети, повноти і сенсу, без ціннісного проживання і переживання свого існування, поза цілісності та єдності зі світом буття як спів-буття, коли втрачається або рветься єдина нитка рятівної любові. Ось чому незнищеною є потреба людини у своєму духовному сходженні. Вона корениться в онтологічній причетності і спрямованості до вічного, неминущого, здійсненого, абсолютного. Августин Блаженний зазначав, що «без Бога не може заспокоїтися серце людини» [цит. за 4, с.128].

Почуття прагнення до Бога є спонукальною силою людини. Воно принципово відрізняється і від прагнення до переваги, за

А. Адлером, і від прагнення до самоактуалізації, за А. Маслоу, і навіть від пошуку сенсу життя, за В. Франклом.

Мудро, духовно і правильно дає Православ'я і розуміння людського щастя. Наука бути щасливим дуже проста: зігрій своє серце вірою, надією і любов'ю, люби свої обов'язки і шукай в них задоволення. Щастя необхідно шукати у власному серці, якщо там його немає, його ніде не знайдеш.

Сенс життя людини, її завдання в цьому світі, в тому числі у світі господарства, розкриваються через розуміння призначення людини.

Призначення людини: по відношенню до Бога: пізнання Бога, з'єднання з Богом, служіння Йому – це мета людського життя. Це, кажучи сучасною науковою мовою, термінальна (смісложиттєва) мета, що характеризує спрямованість людської особистості.

Щоб її досягти, людина повинна виконати друге своє *призначення – по відношенню до самого себе: через розкриття своїх сил і здібностей, через діяльне устремління і наближення до свого першообразу досягти повної, можливої для кінцевої істоти міри Богоподібності, тобто найтіснішого єднання з Богом. Це мета інструментальна (тобто мета-засіб), вона передбачає певну діяльність людини – виконання заповідей, подвиг віри і зростання в любові. Святе Письмо так говорить про мету людського життя (як про досягнення досконалості в Бозі і прославлення Його): «Да светит свет Ваш пред людьми, чтобы они видели ваши добрые дела и прославляли Отца вашего Небесного (Мф.5.16)», «Итак, будьте совершенны, как совершен Отец ваш Небесный» (Мф.5.48), «Бог есть любовь, и пребывающий в любви пребывает в Боге, и Бог в нем» (1 Ин.) [1].*

Але в людини існує певне призначення і по відношенню до безособового творіння.

Задум Божий про світ має на увазі порятунок не тільки людини, але і всього творіння. Святе Письмо бачить в людині посередника, здатного привести весь створений Богом світ до здійснення його кінцевої мети. Якщо античні автори називали людину малим світом, то християнські богослови називають людину малим богом, тобто істотою, здатною керувати світом, вільно визначатися по відношенню до природної необхідності. Людина займає таке місце у Всесвіті, що тільки через неї весь

матеріальний світ здатний сприймати і засвоювати Божественну благодать. За словами прп. Максима Ісповідника, «человек призван воссоединить в себе любовью природу тварную с природой нетварной. Через себя человек соединяет всю совокупность тварного космоса, чувственного и сверхчувственного» [цит. за 6, с.245]. В.М. Лоський так пише відносно задуму Божого щодо призначення людини, відносно створеного світу: «Не имея ничего вне себя, кроме одного Бога, человеку ничего не оставалось бы, как полностью себя отдать в порыве любви и вручить Ему всю Вселенную, соединенную в его человеческом существе, тогда Сам Бог со своей стороны отдал бы Себя человеку, который по этому дару, т.е. по благодати, имел бы все то, что Бог имеет по природе, таким образом совершилось бы обожение человека и всего тварного мира» [цит. за 6, с.245].

Отже, людина, людство відхилилися від Божественного плану домобудівництва. Тому весь сенс людської історії – це повернення людини до свого Творця.

Основна мета життя людини – почути заклик Божий, звернений до неї, і відповісти на нього. Але для того, щоб відповісти на цей заклик, людина повинна зуміти здійснити акт самозречення, відвернутися власного «я», свого егоцентризму. Виконати життя як любов і спілкування, самовіддачу.

Але змішавшись з гріхом, людина не тільки спотворила у бік зла власну діяльність, а й порушила в собі красу образу Божого. Уподібнення Богові стає для людини важкою працею всього її життя, працею, неможливою без допомоги Бога.

Є важлива закономірність, яку наука не визнає. Мова йде про зовнішню, надприродну силу, здатну змінити гріховну природу людини – силу благодаті. Благодать (духовна, божественна енергія) – зміцнює, дає сили змінити свою душу, подолати те зло, яке діє в природі людини і, відповідно, у суспільстві. І ця сила, відповідно до християнської теології, дається людині через Ісуса Христа: «закон дан через Моисея; благодать же и истина произошли чрез Иисуса Христа» (Ин. 1.17) [1]. Христова істина освячує людину – дає нове розуміння сенсу заповідей, мети життя, людських стосунків.

Але ще раз підкреслимо, що спасіння синергічне, воно передбачає співпрацю (сороботничество – рос.) Бога і людини. З

одного боку – це дар і милість Бога, все, що зроблено Богом задля нашого спасіння, а з іншого – нам необхідно докласти зусиль, щоб цим даром скористатися, засвоїти його.

Таким чином, православна психологія і антропологія дозволяють побачити цілісну людину з її потребами та здібностями, добром, злом і свободою вибору, властивими природі кожної людини. Вона задає єдино правильний вектор розвитку людини і людства – вектор духовно-моральний. Вектор, слідування якому долає зло, дозволяє людині виконати своє призначення, уподібнитися Богові і привести до Бога весь створений світ, перетворити його.

Осмислення свого високого призначення, укладу сил душі людини, своїх потреб з позицій православного вчення дає цілком відмінне від інших релігій і від нерелігійного світогляду розуміння суті і цілей господарської діяльності, сенсу праці та її мотивації, цінності та сенсу багатства та інших економічних категорій. По-іншому бачиться і управління, організація господарської діяльності. Православна цивілізація народжує свій тип господарюючої особистості, феномен духовно-моральної економіки як вищий тип господарської системи, феномен духовно-морального управління. Цим питанням і буде присвячено наше подальше дослідження.

2.4 Антропоцентризм західної філософії

З епохи Відродження у всій новоєвропейській історії та сучасності переважним став антропоцентричний, гуманістичний підхід до людини. *Джованні Пікоделла Мірандола* у своїй знаменитій промові «О достоинстве человека» натхненно малює піднесений образ людини в її самодостатності: «Сотворив человека и поставив его в центре мира, Бог обратился к нему с такими словами: «Не даем мы тебе, о Адам, ни определенного места, ни собственного образа, ни особой обязанности, чтобы и место, и лицо, и обязанность ты имел по собственному желанию, согласно твоей воле и твоему решению. Образ прочих творений определен в пределах установленных нами законов. Ты же, не стесненный никакими пределами, определишь свой образ по

своєму решению, во власть которого я тебя представляю» [цит. за 4, с. 116 - 117].

Проте не можна не погодитися з відомим усім зі шкільної лави висловом **Б. Паскаля**, який тонко підмітив: «Опасное дело - убедить человека, что он во всем подобен животному, не показав одновременно и его величия. Но не менее опасно убедить его в величии, умолчав о низменности». Невипадково, образ людини часто уявляється у вигляді такого собі кентавра, в якому духовне і людське поєднується із звірячим і тваринним. У своїх дивних «Думках» Блез Паскаль (1623-1662), великий французький математик, фізик і релігійний філософ, писав: «У цьому світі атеїст нічого не виграє від своєї невіри, а віруючий нічого не програє від того, що вірить. Зате за межею смерті віруючий все виграє, а атеїст все програє» [цит. за 4, с. 117].

Розумний, мислячий бік людської сутності на зорі раціоналізму з чіткою визначеністю висловив **Рене Декарт**: «Cogito ergo sum». «Мислю, отже, я існую». Але відрив самосвідомості від дійсності, подання її (самосвідомості) як суто суб'єктивної достовірності, на противагу природної тілесності і чуттєвості людини, значно збіднило розуміння людини. Від Декарта йде погляд на людину і її природу як на машину, механізм.

Просвітницьке трактування зводило людину до окремого, ізольованого індивіда, який діє в ім'я своїх приватних інтересів. А з іншого боку, малювало образ «людини взагалі» як носія розуму і справедливості. Французькі просвітителі стверджували, що людина за своєю природою добра і не слід її уражати якоюсь початковою гріховністю. Немає нічого поганого в прагненні людини до самозбереження, до задоволення і насолоди, щастя і свободи. Чуттєві схильності розглядаються як домінуючий бік людини. Все природне за своїм визначенням є добрим і гідним. Тільки спотворення та обмеження цивілізацією природного начала призводить і тягне людину до зла і несправедливості – так вважав **Ж.Ж. Руссо**.

Епоха Просвітництва демонструє впевненість у могутності людського розуму і науки, в їх безмежних можливостях, у поступовості суспільного прогресу з метою економічного і соціального благоденства людини.

Визнання людини тільки метою і самоціллю суспільного розвитку, ідея вільного і гармонійного становлення особистості мають глибокі традиції. Вони заклали наріжний камінь антропологічних вчень дуже різної орієнтації.

Обґрунтовуючи антропологію з прагматичної точки зору, **I. Кант** вказує на необхідність дослідження того, що робить або може зробити людина сама з себе, на відміну від того, що робить з людини природа: «Самый главный предмет в мире, к которому познания могут быть применимы, - это человек, ибо он для себя последняя цель» [9, с. 351].

I.Г. Фіхте називав свою філософію «першою системою свободи», тому що вона звільняє людське «Я» від кайданів «речей в собі», від «зовнішнього диктату». Для Фіхте абсолютне людське «Я» є первинна реальність, що має справжню активність. Саме вона і творить об'єкт і весь зовнішній світ. «Философия учит нас все отыскивать в Я, – стверджував Фіхте. – Впервые через Я входят порядок и гармония в мертвую и бесформенную массу... Мы до конца измерили человеческий дух, мы положили основание, на котором может быть построена научная система, как найденное изложение изначальной системы в человеке». «Через Я, – за Фіхте, – утверждается огромная лестница ступеней,... в нем – система всего мира духов... В Я лежит верное ручательство, что от него будет распространяться в бесконечность порядок и гармония там, где их еще нет...» [26, с. 337].

Визначаючи призначення і природу людини, **Р.Ф. Гегель** виходив з розуміння того, що «человек в себе есть дух, разумность, создан по образу и подобию Бога, Бог же есть добро, а он в качестве духа есть зеркало Бога, он есть добро к себе». Але бути в собі, за поняттям, згідно з Гегелем, ще не означає бути по своїй дійсності. «Если должен быть рассмотрен как образованный, воспитанный человек, то в нем должно произойти превращение, реконструкция, он должен воспитаться, должен совершиться переход от природной воли к истинной... Образование и воспитание происходит посредством нравов, законов и т.д.» [5, с. 255, 258, 296]. А сама особистість є індивідуальне буття свободи – вважає Гегель.

Знаменитий гегелівський афоризм з передмови до його «Філософії історії» наголошує :«Все разумное действительно, все

действительное – разумно». Що це означає стосовно до економічного розвитку? Для Гегеля протиріччя, що рухають історію, існують перш за все у сфері свідомості, тобто на рівні ідей. Людська поведінка в матеріальному і господарському світі і, отже, вся людська історія вкорінені в попередньому стані свідомості. І, врешті-решт, саме сфера свідомості з необхідністю втілюється в матеріально господарському порядку. Більш того, вона навіть творить цей матеріальний світ за своїм образом і подобою. Тому свідомість – причина, а не наслідок. Звичайно, вона не може розвиватися незалежно від матеріального світу. Але саме свідомість є реальним підґрунтям навколишньої для людини господарської дійсності.

Свою матеріалістичну філософію *Л. Фейєрбах* називав антропологічною. Він вважав людину не творінням Бога, а частиною, до того ж найбільш досконалою, самої природи, вічної природи. Нескінченна, чи божественна сутність – є духовна сутність самої людини. Однак вона відокремлюється і протиставляється їй, і представляється як самостійна істота. За Фейєрбахом, в релігії відбувається відчуження людської сутності за допомогою приписування Богу тих атрибутів, які, в кінцевому рахунку, належать самій людині. І тому справжній творець Бога – людина – розглядається як творіння Бога, ставиться в залежність від Бога і таким чином позбавляється самостійності і свободи [25]. Отже, в основу антропології Фейєрбаха кладеться, по суті справи, культ людинобожжя.

Раціоналістична, просвітницька та суб'єктна характеристика людини в її матеріалістичному варіанті закономірно призвели до розуміння людини не тільки як істоти, яка усвідомлює і творить, виробляє знаряддя праці, але перш за все як суспільної, соціальної істоти, обумовленої характером суспільних відносин. За *К. Марксом*, сутність особистості становить не порода, не кров, не абстрактна фізична природа, а соціальні якості.

Є такий відомий вислів класика, що «жити в суспільстві і бути вільним від нього не можна». Але слід зауважити, що це твердження не має абсолютного значення. У соціумі утворюються і функціонують найрізноманітніші спільноти. І важливим є те, з якими з них ви себе ідентифікуєте. А це у визначальній мірі

залежить від внутрішнього, духовного, морального ладу життя людини.

Знання і наука, не огорожені духовно-моральними координатами, як «меч в руках божевільного» – попереджав **Д.І. Менделєєв** ще на зорі минулого століття [цит. за 4, с.120].

З точки зору «чистої» соціальності людина, по суті, не пов'язана з біологічним світом, і соціальне абстрактно протистоїть біологічному. Тобто біологічне в людині витіснено, повністю перетворено і не має соціальної значущості. Непродуктивним є і метод визначення двоїстої основи людини – як біосоціальної або соціально-біологічної. Він логічно і методологічно суперечливий.

Людина, звісно, «виткана» з природного матеріалу, з «праху земного», але над природним знаходиться соціальне начало. Соціальне ж у людині підкоряється духовному. Духовне в людині є образ і подоба Божя. Тільки з позиції вертикалі «Божественне – духовне – соціальне – природне» стає ясным розуміння сутності людини, її призначення і значення основних компонентів її буття.

З посткласичного повороту, а точніше, перевероту в поглядах на людину найбільш впливовими стали філософія життя, психоаналіз, екзистенціалізм, відкритий ірраціоналізм, претензійні містико-окультні доктрини теософського і антропософського характеру.

Основоположник «філософії життя» **А. Шопенгауер** у своїй онтологічній конструкції зображує «мир как волю и представление». Робота з однойменною назвою вийшла в 1818 році. Він жорстко критикує раціоналізм за суперечливе реальному життю перетворення волі на простий придаток розуму, і характеризує волю як «абсолютное основание, свободное хотение», незалежне від контролю розуму. Людина, за Шопенгауером, є страждання. Камінь, рослина – не страждають, тварина страждає фізіологічно, але більше всього страждає людина. З появою розуму страждання людини багаторазово посилюється, оскільки до фізичних страждань додаються душевні і духовні. Світ людини, як і раніше, сповнений нездійснених надій, планів, нереалізованих можливостей, незадоволених потреб. Тому він сповнений страждань. І розум винен за страждання, він підсилює їх. І це природа, а природа ніколи не помиляється.

Волю до влади абсолютизує і онтологізує **Ф. Ніцше**. Людина для нього – найслабкіший вид тварини (мавпи, зокрема). І Ніцше розвиває ідею «надлюдини», оспівуючи діонісійський культ сили і краси. Висунувши тезу – «Бог помер», Ніцше сам перетворився на живий труп, провівши останні двадцять років свого життя в стані часткового або повного божевілля.

Фрейдизм звів сутність людини до її несвідомих інстинктів, до сукупності біологічних, статевих і сексуальних потягів.

Екзистенціальна філософія стала реакцією на виклики, загрози і катаклізми трагічного ХХ ст. з його війнами, потрясіннями, страхами, відчаєм і надією. Сама назва цього напрямку містить в собі програму заміни відстороненого філософського дослідження сутності, загального, абстрактного духу, матерії, Бога, природи і т.п. – філософією людського існування, людського життя, людського страждання, людського вибору, з тим, щоб не «забутися в загальному». Це стало і своєрідною «відповіддю» на розлюднення людини, тенденції стандартизації та маніпуляції нею у виробництві, повсякденному побуті, ідеології, культурі, самому способі життя. Людина є її екзистенція (існування). Сутність людини виявляється тільки в складних ситуаціях, в екстремальних проявах життя. І немає ніякої абстрактної природи людини, як немає і Бога (у атеїстичних варіантах). Екзистенціалізм – це гуманізм. Людина є лише те, що вона сама із себе робить. Вона перш за все – проект, який переживається суб'єктивно, а не об'єктивно. Людина – це майбутнє людини. Людина – перш за все вибір. Людина – не свобода, вона засуджена бути вільною. Усе наведене вище – яскравий зразок абсолютизації людської істоти. Але виникає сумнів у теоретичній істинності і моральній справедливості такого розуміння сутності та сенсу людського життя, коли воно бачиться як буття людини, що, в кінцевому рахунку, йде до смерті ...

Навряд чи людину може задовольнити установка на очікування вічної смерті, для «досягнення якої», виявляється, необхідно створювати всі кращі економічні, соціальні, політичні та культурні умови життя.

Особистість людини не може бути зведена до її тілесності, антропологічних особливостей людини як біологічного виду, ні до її різноманітних соціальних ролей і функцій, ні навіть до її

соціального статусу. Вона повинна бути розглянута як інтегральна цілісність біогенних, психогенних, соціогенних компонент та відповідних підструктур. Системно-утворюючим ядром особистості виступає внутрішній духовний світ людини в невичерпному багатстві його проявів. Саме в стихії внутрішнього духовного світу людини і на його невідомій глибині народжується особистість. Тут відбувається становлення власного «Я», йде безперервний і невидимий процес самовдосконалення, духовно-морального розвитку особистості. Внутрішнє «Я» несе в собі духовно-смысловий центр життя особистості, її віру і сумнів, переконання і ідеали, визначає основні цілі і цінності. Воно виробляє здатність критичної самосвідомості і самооцінки в зіставленні з тим образом і ідеалом, яким надихається і керується особистість.

Лекція 3. Св. рівноапостольний князь Володимир і Хрещення Русі

3.1 Характер слов'янських племен, які населяли майбутню Київську Русь.

3.2 Кн. Володимир до хрещення.

3.3 Вибір віри і хрещення кн. Володимира.

3.4 Хрещення Русі.

3.5 Подальші роки. Вплив християнства.

3.1 Характер слов'янських племен, які населяли майбутню Київську Русь

З давніх-давен численні річки, що перетинали по всіх напрямках Русь, сприяли народній і державній єдності слов'янських племен, які розкидалися на величезних просторах по берегах великих річок. Можна припустити, що слов'яни не сварилися за землю, якої було так багато і по якій можна було так просторо розселитися без образи один на одного [20].

Проте слов'янським племенам постійно доводилося відбиватися від різних кочових народів, степових варварів і від звіроловів, які ордами блукали в лісах. Загроза вторгнення

ворога, як і легке сполучення по річках, допомагало племенам, що жили осіло, прагнути об'єднання. Ці умови життя відображалися і на характері населення, роблячи його обережним, обачним, таким, що думає про своє життя і готове до взаємодопомоги.

Слов'янські племена жили родами. На початку історії нашої держави не сім'я була основним осередком, а рід, що складався з декількох споріднених сімей, які міцно трималися навкруги свого глави. Це, а також родові традиції про перехід старшинства від померлого батька до старшого сина, теж впливали на характер наших предків. Вони звикали до покори старшим і до справедливості, оскільки тільки при повній справедливості вчинків ГЛАВИ роду влада у нього могла залишатися незаперечною.

При подальшому розвитку спільного життя слов'янських племен і при виникненні великих міст рід став втрачати своє місце головного соціального осередку, і ця роль стала поступово переходити до сім'ї, як до більш еластичного і меншого за кількістю членів осередку. Але і в сім'ї залишалися загальні рамки внутрішніх взаєностосунків, успадковувані від родового життя.

Чужоземці, що відвідували Русь, відзначали моральність слов'ян, їх доброту, відсутність лукавства, гостинність. Деякі з мандрівників хвалили поведження східних слов'ян з полоненими, яким залишали життя, і відзначали, що у слов'ян полонені не працювали цілий рік, як у інших народів, але, після певного терміну, їх звільняли. Слов'яни стійко воювали, захищаючи свою територію, здатні на великі жертви, але ніколи не були агресивні по відношенню до сусідів або жорстокі до них. І ця риса проходить через всю подальшу історію Російської держави.

Подивимося тепер, у що вірили слов'яни в цей стародавній період зростання державної свідомості.

На Русі в ці роки хоча і була невелика кількість християн і існували християнські церкви, але торжествувало язичество, ідолопоклонство, яке прийшло з глибокої старовини. У різних племен існували свої місцеві "боги," але всюди почитали також і таких загальних богів, як Перун, Велес, Сварог, Стрибог, Хорс, Ярило, Мокоша. Ці божества втілювали сили природи, тобто

видимі і відчутні сили — сонце, вітер, родючість, турботу про худобу і т.д. Але звернемо увагу на те, що слов'яни почитали і НЕВИДИМИХ, але тих, що опікають їх, “нематеріальних божеств”, або, правильніше сказати, “духів.” Сюди входили і домовик, і лісовик, і водяний, і чури, тобто предки, та ін. Ця віра в невидимі істоти, поза сумнівом, допомогла слов'янам безперешкодно прийняти християнські поняття про ангелів-хранителів і про святих небесних покровителів окремої людини або всієї сім'ї, як до цього дня це збереглося в сербських сім'ях, що святкують “славу,” тобто день святого покровителя сім'ї.

Важко сказати, наскільки була міцна віра в ці сили природи і в “невидимих духів.” В жертву ідолам приносили, головним чином, биків, свиней і кури, про що свідчать сучасні розкопки тих місць, де стояли ідоли. Можна припускати, що жертвопринесення здійснювалися після перемоги над ворогом, в день весняного рівнодення, після збору урожаю і в інші дні.

3.2 Кн. Володимир до хрещення

Життя кн. Володимира поділяється на два періоди — до і після хрещення. Перший період був дуже коротким (до 25-річного віку). Цей час Володимир жив, як язичник. Але він швидко духовно зрів. В другий період (до самої старості) він, як батько, піклується про духовне і матеріальне благо своєї вітчизни.

Народився кн. Володимир в 963 р. Батьком його був кн. Святослав Ігоревич — внук Рюрика. Перші п'ять князів до Володимира були незаперечними історичними особами, але за своїм характером і поведінкою князі Рюрик, Олег, Ігор, Ольга і Святослав значно відрізнялися від кн. Володимира і його нащадків. Ці князі прагнули походів, завоювання сусідів, суворо ставилися до мирного населення. Вони князували, але державою своєю мало цікавилися. Матір'ю кн. Володимира була Малуша Малківна, дочка впливового слов'янина з міста Любеча. Вона не була “воженою,” тобто законною дружиною кн. Святослава Ігоревича. Вона була ключницею кн. Ольги, тобто хранительницею хутра, срібла, монет і інших коштовностей правлячої княгині Ольги. Ставши наложницею молодого спадкоємця кн. Святослава, вона зберігала своє становище при

дворі кн. Ольги, народила майбутнього кн. Володимира і виховала його при дворі, прагнучи підкреслити його князівське походження. В цьому їй допомагав її брат Добриня Малкович — воєвода при дворі кн. Ольги, фігура історична, а не билинна. Становище наложниць князя у той час не було ганебним ані для наложниць, ані для князів.

Можна думати, що вплив воєводи Добрині, слов'янина, був великий і серед слов'янського населення, і слов'янських міст, і що він був мудрою людиною. Коли після смерті кн. Ольги Святослав Ігоревич став князувати на Русі і новгородські посланці прийшли до нього просити дати їм до Новгорода кого-небудь з його синів для управління містом “в князі новгородські,” то кн. Святослав відмовився дати двох старших — Ярополка і Олега, яких вже призначив в інші міста. Тоді новгородці попросили дати їм в князі Володимира, на що Святослав відповів: “Цього беріть, якщо хочете.” Новгородці погодилися. Кн. Володимиру було тоді сім років, і до нього опікуном був приставлений воєвода Добриня (Малкович).

Кн. Ольга, бабуся кн. Володимира, останніх років свого князування вже була християнкою. Можна вважати, що і люди з її оточення, у тому числі і ключниця Малуша (Малківна), були християнами. У той час в Києві вже існували християнські церкви. Переказ говорить, що кн. Ольга була хрещена в Константинополі патріархом Полієвктом і її хрещеним батьком був імп. Константин Багрянородний. В хрещенні вона отримала ім'я Єлени. Св. Ольга померла 969 р. Її мощі були знайдені нетлінними при кн. Володимирі і були встановлені в Десятинній церкві. Це був перший випадок відкриття мощей на Русі. Згодом Бог чудесами прославив мощі св. кн. Ольги і вона була прилічена до лику святих. Можна припустити, що кн. Володимир з дитинства познайомився з християнством, і що вплив його бабусі, кн. Ольги, допоміг йому у формуванні християнського світогляду. Чи був християнином воєвода Добриня — невідомо, але, як показали подальші факти, він прагнув проводити в життя свої суто слов'янські ідеї і впливав в цьому відношенні на свого підопічного.

Після загибелі кн. Святослава шістнадцятилітній Ярополк (якого опікали воєводи Свенельд і Блуд, ймовірно — варяги)

975 р. рушив походом на свого брата Олега і в битві біля міста Овруча Олег загинув. Тоді Ярополк рушив на Новгород. Абсолютно ясно, що він хотів князувати одноосібно, без конкурентів. Володимир у цей час виповнилося всього 12 років, і Добриня відвіз його “за море” (до теперішньої Швеції), ймовірно, — до родичів Святослава. Вони залишалися там три роки. Потім Володимир повернувся до Новгорода з найнятими варягами і прогнав звідти ставлеників Ярополка.

Назрівала війна з Києвом, і Добриня, керуючись планом посадити в Києві кн. Володимира, шукав союзу і дружби з кн. Рогвольдом, варягом, що сидів у Полоцьку на Двині. Туди він відправив послів просити дочку Рогвольда, Рогнеду, в дружини Володимиру. Для майбутнього зіткнення з Києвом, щоб уникнути небезпеки з флангу, дружба з Полоцьком була необхідна. В той же час і, ймовірно, за тими самими мотивами, Ярополк теж попросив руки Рогнеди (Ярополку виповнилося тоді 19 років, а Володимиру — 15).

Незабаром посли з Полоцька повернулися і принесли Добрині і Володимиру горду і образливу відповідь Рогнеди. Вона сказала, що хоче бути дружиною Ярополка і “не хочу разути рабынича” (слова узяті з літопису). За звичаєм того часу, після вінчального обряду — “воження” — дружині належало роззути свого чоловіка. Слово “рабынич” — образа, оскільки мати Володимира була слов'янкою і “невоженной” дружиною кн. Святослава.

Така відповідь Рогвольда і Рогнеди показала Добрині, що в майбутньому конфлікті з Києвом Рогвольд знаходиться на боці Ярополка. Добриня прийняв миттєве рішення. Він несподівано і блискавично нападає на Полоцьк, бере його і розоряє і, за його велінням, у присутності зв'язаного Рогвольда, Рогнеда стає дружиною Володимира. Не втрачаючи часу, Добриня з Володимиром, з новгородською дружиною і найманими варягами йдуть на Київ і на Ярополка. Ярополк закривається в містечку Родня, на річці Росі, притоці Дніпра. Після майже дворічної облоги Ярополк і його радники приймають умови здачі, продиктовані Володимиром і Добринею: голод примусив їх зробити це. Відразу після здачі Родні Ярополк гине при загадкових обставинах, нібито убитий двома варягами, що були в

засідці. Володимир стає ЄДИНОВЛАДНИМ князем на Русі і скоро призначає Добриню посадником до Новгороду.

В перші роки свого одноосібного правління кн. Володимир нічого різко не міняв у житті країни. Язичеству він швидше протегував і на превеликий подив християн навіть споруджував нових істуканів. Для молодого князя, який тільки-но закінчив дворічну війну із старшим братом, так робити було природно. Якщо він і схилився до християнства, то все ж таки йому належало раніше освоїтися з новим становищем у Києві, налагодити взаємостосунки з іншими містами і із слов'янськими племенами між Києвом і Новгородом. Новгородська дружина і варяги були язичниками. Володимир належало зібрати навкруги себе довірених осіб і помічників у державних справах, на яких можна було б обіпертися при проведенні в життя будь-яких реформ. В питаннях релігії існувала, ймовірно, каста шанованих жерців, язичницькі традиції, обряди поклоніння ідолам і уперті послідовники старої релігії. Чи міг новий, молодий і такий, що прийшов силою з Новгороду, князь відразу переробити все?! Тим паче, що носіям влади належала певна поведінка, включаючи багатожонство, і на них всі з цікавістю дивилися.

Історія говорить, що Володимир на початку свого князювання протегував ідолопоклонство і мав шість “воженных” дружин. Але чи піддався він спокусі багатством, необмеженими можливостями і безмежною владою? Ні, все це не полонило його. Перші роки його правління проходили в походах: похід на ляхів і перемога під Перемишлем; похід на вятичів і приєднання земель навкруги Оки; похід на ятвягів і приєднання земель по Німану. Висіла над князем і оборона від печенігів, що сиділи в південних степах. Йшла торгівля з північчю і півднем по річковій системі “з варяг у греки.”

Перемоги і військові успіхи, поза сумнівом, підняли престиж молодого кн. Володимира. Перемоги окриляють народ і створюють ореол слави навкруги вождя.

3.3 Вибір віри і хрещення кн. Володимира

Жвава торгівля привертала “гостей” з Царгорода, з якими деколи велися релігійні бесіди, що примушували князя глибше задуматися над духовними питаннями. З подальших подій слід уважати, що кн. Володимир роздумував про віру, про суть і різницю релігійних вчень свого часу, про докорінне питання: який Бог істинний і яка віра правильна.

Ймовірно, він схилився до відповідей, які дає християнство. Навколо жили сусіди, що поклонялися Єдиному Богу. Крім греків-християн за морем, поряд на Волзі жили хазари — іудейського віросповідання; інші сусіди — болгари на Волзі — мусульмани, що поклоняються Аллаху. На заході — теж християни, але дещо інші, які орієнтуються на Рим і служать в церквах латинською мовою. У кого ж правда? Важко вирішити, але вирішити треба!

Постараємося перенестися в ті далекі роки і уявити собі ті релігійні питання, які могли хвилювати кн. Володимира, ті розмови, які велися з друзями, старшими дружинниками, впливовими киянами і іншими співробітниками молодого, енергійного, обдарованого незвичайними здібностями князя.

Хазари — могутнє царство з іудейською релігією. Іудейство насичено стародавніми традиціями. Все життя там, суспільне і сімейне, регулюється писаними правилами і протікає за розробленими до дрібниць ритуалами. Там людина скута порядком, затвердженим століттями. Людині вказано, що дозволено їсти і пити, коли слід працювати, а коли не можна, з ким дозволяється одружуватися, з ким дружити, а з ким ні. Виконуючи свої ритуали, вони вважають себе праведниками і заявляють, що вони вибраний народ! А ким же будемо ми, слов'яни, якщо приймемо іудейство? Яке право мають вони, будучи мстивими, вважати себе вибраним народом?

У мусульман — віра в єдиного Бога і його пророка, Магомета. Вони говорять, що кожній людині при народженні приречена доля. Значить, роби що хочеш, навіть грабуй і вбивай, — все одно потрапиш в рай, якщо тобі так на роду написано. А якщо вбиватимеш “невірних,” то обов'язково потрапиш в рай. Помста у них схвалюється і увійшла до традиції. Якщо ми, слов'яни, приймемо їх віру, то скільки ворожнечі і вбивств почнеться між окремими людьми і племенами! Помсту ж, яку і

деякі з наших допускають, треба викоренити, вирвати з народної віри (вже при Ярославі Мудрому, сині Володимира Святого, в “Російській Правді” кривава помста була замінена грошовим штрафом). Далі, у мусульман весь день розписаний за строгими правилами: тоді-то належить молитися, тоді-то митися, те-то їсти, і, головне, — вина не пити. Чи можна ці чужі звичаї прищеплювати нашому народу?

Християнське вчення говорить про любов, про єдиного Бога, що створив світ і людину. Бог любить людей, як Своїх дітей, і вимагає від них любити один одного, допомагати, піклуватися, а не мстити! Це — зрозуміло слов'янам. Бог вимагає любити не тільки ближніх, але і ворогів! Не всім слов'янам це зараз зрозуміло, але з часом зрозуміють, що тільки так можна жити у світі один з одним і зі всіма!

Християнський Бог дав заповіді Своїм дітям — людям. Виконуючи заповіді, людина стає праведною, маючи надію потрапити в рай. У християнстві важливо виконання заповідей, а не звичаїв і ритуалів! Значить, людина своїм прагненням до добра може стати бажаною Богу! Людина сама господар своєї долі, а не доля. От як прославив Бог людину, закликаючи її стати Своїм сином, а не рабом мертвих правил! У християнстві немає ніяких приречень — людина сама собі господар. Як це велично і справедливо!

Заповіді християнські не важкі і дуже зрозумілі: люби батька свого і матір; це і у слов'ян завжди було, це вони легко приймуть. Не кради, не вбивай, не привласнюй чужого, — це все теж дуже правильно і зрозуміло! Якщо виконуєш ти заповіді Божі, отримаєш нагороду. Якщо ж лукавиш, відповідь доведеться дати, від якої не ухилишся і не відкупишся обрядами. Твої судді — совість і Бог, Який все бачить і знає! Суду своєї совісті не уникнеш! Перед Богом можна каятися і просити вибачення! Далі, християнство учить людину стримувати свої погані схильності, відмовлятися від того, що хочеться, в ім'я турботи про інших і про сім'ю. Такі люди, виховані християнською вірою, які уміють володарювати над своїми бажаннями і пристрастями, із загартованим характером, з твердою волею, потрібні нашій державі. Їм можна довіряти!

Відмовитися від багатожонства в ім'я згуртованої сім'ї? Я сам це зроблю, щоб показати приклад іншим. Без міцної сім'ї не може бути міцної держави. Сім'я — це основний осередок в державі. Працювати над собою, розвивати свої дарування, "свої таланти," як говорить головна християнська книга Євангеліє. Як це правильно і потрібно кожній людині! У нас багато обдарованих людей! Вони повинні вчитися, трудитися, удосконалюватися.

Христос проповідує скромність і заперечує гордість. Вимагає турботи про бідних. Я сам це робитиму. Піклуватимуся про нещасних, правильно судитиму і не гордитимуся тим, що я князь. Це, як говорить християнство, Бог дарував мені піклуватися і пектися про нашу державу!

Ті, західні християни з Рима, вимагають шанування і абсолютного підкорення всім розпорядженням їх Римського єпископа. Це дивно і, звичайно, не узятю з Євангелія. А латинська мова, хто у нас зрозуміє її — хіба у нас своєї мови немає? Прийняти від них віру — значить стати слухняними рабами римських владик! Ні, це не для нас!

Рішення прийняти православну, грецьку віру, ймовірно, Володимир прийняв років за три або чотири до 988 р. Історики припускають, що на швидкість цього рішення кн. Володимира могла вплинути і спроба людського жертвопринесення, коли натовп убив двох християн, жителів Києва - варягів батька і сина Феодора і Іоанна. Проповідь батька про християнство натовпу на захист сина і жорстокість натовпу могли вплинути на князя.

В усякому разі, рішення Володимира прийняти православну віру було обдумане, тверезе, з аналізом інших домінуючих тоді релігій, з повним розумінням, що християнство є єдиною повноцінною і справедливою релігією, яка відповідає глибоким запитам слов'янської душі. В цьому рішенні, в цьому логічному і практичному аналізі переваг християнства і виявилася перша заслуга кн. Володимира.

Але прийняття нової віри було такою важливою подією, що Володимир не хотів його проводити в життя одним своїм розпорядженням. Для успіху справи необхідно було, щоб його найближчі помічники, та і весь народ переконалися, яка віра краще. З цією метою Володимир вирішив відправити послів до

різних країн: і до хазарів, і до болгар на Волзі, і до Рима, і до Візантії. Хай подивляться на місці, як там моляться і як кожна релігія впливає на життя народу. Хай і наші люди знають, де яка віра і який Бог правильніше за наші ідоли. Треба і сюди, до Києва, запросити посланців, які нам розкажуть про свою віру. Хай наші люди послухають і зрозуміють, що це не швидкоплинна воля князя, а плід його глибоких і довгих дум, нарад князя з дружинниками і багатьма знатними і гідними людьми. Так кн. Володимир і зробив! Подальші події показали, що відправлення послів у різні країни для порівняння віри і запрошення посланців до Києва було правильним рішенням Володимира, і в них полягає його друга заслуга.

Віра розглянута, вибір зроблений: приймемо християнство від греків, з Царгорода! Але діяти треба обережно, щоб греки не стали зловживати своєю перевагою над нами. Як же поступити? Якщо я одружуюся з сестрою царів Константина і Василя, тоді (як ви, мої друзі, говорите) я стану рівним обом Цареградським царям, поріднюся з ними, стану їх братом! Крім того, в Римській імперії править зараз їх інша сестра — Феофано. Її чоловік, Отон Другий, помер, а вона править за малолітнього їх сина, імператора Отона Третього. Значить, я поріднюся зі всіма трьома царями і зведу Російську Землю на висоту Царства! Тоді і з нами доведеться їм рахуватися! Треба добиватися руки царівни Анни! І кн. Володимир добився! В цьому його третя заслуга.

Не якісь далекі племена слов'ян, що жили по лісах, були хрещені греками, а велика держава, із столицею в Києві, з її правителем князем Володимиром, добровільно перейшла в християнство і стала, певною мірою, союзником Візантії, а кн. Володимир став братом трьох імператорів.

Тут треба згадати, що за рік до Хрещення Русі, у Візантії, в Малій Азії, спалахнуло повстання Фоки Варди. На прохання Царів кн. Володимир відправив з Києва на допомогу грекам шеститисячний загін варягів. Цим він допоміг Царям і легко звільнився від непотрібних тепер Києву найманців.

Кн. Володимиру не легко було добитися одруження на царівні Анні. Імператори не хотіли видавати сестру за київського князя. Довелося князю піти походом на Корсунь, обложити і узяти цю фортецю. Після цього знову почалися переговори, але

тепер уже кн. Володимир вимагав прибуття царівни Анни в Корсунь. Він обіцяв, що хреститься, одружується з Анною і лише після цього віддасть Корсунь грекам. Царі погодилися. Так і відбулося. Князь Володимир хрестився, і дружина також хрестилася з ним у Корсуні. Деякі історики згадують, що кн. Володимир в Корсуні захворів очною хворобою і почав сліпнути, але після хрещення чудово видужав. Це чудо остаточно переконало князя в тому, що його справі хрещення себе і киян благоволить Господь, Який таким чудом покликав ап. Павла для проповіді язичникам.

При хрещенні кн. Володимир був наречений Васи́лієм, а його двоюрідний брат, син Добрині — Константином, за іменами грецьких Царів. Після цього Володимир одружився з царівною Анною і відвіз її до Києва. Задуманий план був виконаний. Тепер можна було приступити до найважливішого — Хрещення Русі! В цей час кн. Володимиру було 25 років. Успіхи молодого князя були дивовижні!

3.4 Хрещення Русі

Вже на шляху з Корсуні до Києва кн. Володимир показав, як християнство впливає на людей і пом'якшує характер людини. Відмовившись від багатожонства, він відправив дружинників-вісників до кожної своєї “воженої” дружини оголосити, що, за християнським законом, йому дозволено мати тільки одну дружину. Тому він всім їм дає свободу і дозволяє, якщо вони схочуть, вийти заміж за будь-якого дружинника.

Це була гуманність нечувана для тих часів! У ті часи звичайно непотрібних дружин вбивали, а пізніше ув'язнювали в монастирі. Його милостиве ставлення до дружин, звичайно, стало одразу ж відоме в народі. Цікава й інша історична подробиця. Старша його дружина Рогнеда повторно надіслала йому “горду відповідь”, але тепер пом'якшену лагідністю і упокорюванням. Вона веліла передати князю, що його милості не приймає, ні за якого дружинника заміж не вийде, але і мстити йому не буде, оскільки сама вона вже християнка і тому піде в монастир! Так вона і зробила! І мати старших синів кн. Володимира: Ізяслава,

Ярослава, Мстислава і дочки Предслави — постриглася в монастир, прийнявши ім'я Анастасії. Треба тут звернути увагу на те, що вже тоді, при самому Хрещенні Русі, існував під Києвом жіночий монастир.

Ці два приклади (кн. Володимир дав свободу дружинам, а не убив їх; і Рогнеда, незважаючи на незабутню образу, не мстила, а покірливо пішла в монастир) показують, як корінним чином християнство змінює людину і її характер, думки і бажання, і як примушує її стримуватися і не піддаватися спокусам.

Повернувшись до Києва, кн. Володимир хрестив своїх дітей і тоді почалися регулярні проповіді християнської віри. Їх вели і сам князь, і грецькі священники, особливо з Корсуні, які говорили слов'янською мовою, і болгарські священники з річки Дунаю, і ті дружинники, які вже давно, як Рогнеда, прийняли християнство. Говорили, ймовірно, про Всемогутнього Бога-Творця, про любов до ближнього і до ворогів, і про те, що тільки християни, які виконують заповіді Божі, можуть створити і зберегти мир на землі своєю покірливою і сумірною поведінкою і своїми молитвами Премудрому і Милостивому Богу. Говорили, ймовірно, і про те, як треба молитися, наводячи за приклад молитву, дану Ісусом Христом, в якій є таке прохання, пов'язане з обіцянкою: *“і остави нам борги наша, яко же і ми залишаємо боржникам нашим,”* тобто про необхідність прихильно і з любов'ю ставитися до всіх людей. Говорили, звичайно, і про “страшний суд,” і про долю грішників у пеклі. Всі ці переконливі проповіді повинні були западати в душу людям шукаючим, а таких в російському народі завжди було багато. Спокійний підхід, проповіді і переконання створили таку обстановку, що майже без опору відбулася найбільша національна подія — Хрещення Русі 988 року.

Ідоли були скинені, порубані і спалені, а головний з них — ідол Перун був з ганьбою прив'язаний до хвоста коня і стягнутий до річки. По дорозі його били палицями, а потім скинули до Дніпра і течія його понесла. Після цього князь оголосив: “Якщо хто, багатий або бідний, жебрак або раб, не з'явиться завтра на річці, той буде проти мене.”

“І вранці вийшов Володимир з священниками на Дніпро. І зібралось людей без числа: увійшли до води і стояли, одні по

шию, інші по груди, діти ж біля берега, інші ж тримали дітей; вже ті, які хрестилися, ходили біля них, а священники, стоячи, творили молитви. І треба було бачити радість на небесах і на землі про порятунок стількох душ.” Так описує літопис ця велика подія.

За перші три роки віра Христова була поширена по всьому “великому шляху з варяг у греки” і протягнулася багато далі: на верхню Волгу, і до Ростова, і Суздаля. Але не відразу, звичайно, хрестилися всі, тим паче, що примушення не було. В Новгороді ж років через два язичество повстало, була зруйнована церква і убито декількох християн. Добриня і Путята придушили заколот. Це був єдиний випадок застосування сили.

3.5 Подальші роки. Вплив християнства

Через тисячу літ ми згадуємо Хрещення Русі як неоціниму заслугу перед народом і перед Росією князя Володимира, в хрещенні Василя Святославовича.

Треба відзначити, що далеко не у всіх країнах прийняття християнства проходило так гладко, як на Русі. В Норвегії воно викликало громадянську війну, в якій загинув Олаф Святий. Трапилося це вже в князювання Ярослава Мудрого. В Польщі спалахували заколоти, які Київ допомагав гасити. Туди, на допомогу королю Казимиру проти повстанця Моїслава, двічі ходив Ярослав Мудрий – в 1041 і 1047 рр.

Від Хрещення Русі 988 року до смерті кн. Володимира 1015 р. пройшло 27 років! То були роки повного благополуччя на Русі. Багато слов'янських племен, підлеглих єдиному князю і з'єднаних проповіддю християнства, що закликало до співпраці і любові один до одного, жили у злагоді. Сини кн. Володимира підростали, і батько давав кожному з них в князювання яке-небудь місто і землі навколо в наділ; сам же він прийняв титул Великого Князя і йому були підлеглі всі “удільні князі.”

Синів у нього всього було 12. Старший, народжений до шлюбу з Рогнедою, Вишеслав, князував у Новгороді, а посадником там був Костянтин — двоюрідний брат Володимира і його близький співробітник у справі прийняття християнства. І в подальші часи старший син Вел. Князя посилався на князювання

до Новгороду, який у той час був найважливішим містом після Києва. Другий син, Ізяслав, первісток Рогнеди, князував у Полоцьку, в колишніх землях його діда Рогвольда. В Турові сидів Святополк. Він був син тієї красуні-гречанки, яка спочатку була дружиною кн. Ярополка, а після його загибелі стала дружиною кн. Володимира, і, ймовірно, був сином Ярополка.

Кульгавий від народження Ярослав, майбутній “мудрий,” син Рогнеди, сидів у Ростові. Святослав князував у землі древлянській. Мстислав, теж Рогнедин, управляв далеким краєм Тмутараканським і там знайшов собі славу. Всеволод сидів на Волині, Судислав у Пскові, Станіслав у Смоленську, а Позвізд, Борис і Гліб, по молодості, пізно отримали уділи. Відомо, що Гліб сів у Муромі. Бориса, якого Вел. Князь дуже любив, — він тримав при собі.

У ці роки Русь міцніла. Будувалися храми, при яких виникали школи, в них, за велінням князя, забирали дітей із знатних сімей для навчання. Можливо, що вчитися тоді ще вважалося даремним заняттям.

Великий Князь не втрачав часу. Він мудро і наполегливо проводив політику об'єднання всіх в єдину Російську державу. Історія знає, що крім турбот про бідних, Вел. Князь досить часто збирав свого роду “з'їзди,” на які скликав людей зі всієї країни. Вони називалися “Бенкети.” На бенкет у великокнязівському дворі стікалися люди зі всіх міст. З'їжджалися подивитися на красивий і багатий Київ, послухати розмови про Вел. Князя, подивитися на заморські товари на київських базарах, отримати розпорядження і поради від самого Вел. Князя. Ці “бенкети” об'єднували і збирали воєдино велику країну. В скликанні “бенкетів” полягає ще одна заслуга мудрого Вел. Князя Володимира!

У київських князівських дружинах були не тільки слов'яни. Навкруги Києва жили й інші іногородці, серед яких були торки, каракалпаки, на півдні — печеніги. Багато хто з них хотів служити в дружинах Вел. Князя, і їх приймали туди охоче. Приходили з Угорщини, припливали з далеких північних земель. Приймаючи в дружину, нікого не примушували змінювати віру! Вже при Вел. Князі Володимирі виявилася основна риса вдачі русичів — віротерпимість і пошана до інших національностей! Ці

риси і надалі проходили через всю історію Росії, і в цьому теж заслуга Вел. Князя Володимира.

Звернемо увагу на те, що до християнства кн. Володимира вели не містика і не філософія, а реальне і логічне розуміння переваг християнського вчення перед іншими релігіями і явна користь від нього для суспільної свідомості і зростання держави. Ця точна, незаперечна і обґрунтована логіка вела його до єдиного правильного шляху і говорила, що тільки християнство дає правильний напрям у житті і правильну оцінку всім людським вчинкам, бажанням і думкам.

Це ясне розуміння основ і переваг християнства є необхідним доповненням до віри в Ісуса Христа, але останнім часом воно у багатьох загублено.

В історії особа Вел. Князя Володимира–Василія Святославовича виділяється на фоні інших правителів завдяки властивим йому мудрості, доброті, справедливості, турботі про величезну державу, впорядкуванню справ, пов'язаних з недавно виниклою церквою, умілому і дипломатичному підходу до грецького впливу на російську церкву, розумному і твердому ставленню до сусідів, а, головне, — милостивому, щиросердечному і доброму ставленню до людей з оточення, у тому числі до бідних і знедолених.

За ці риси його вдачі, що яскраво виділялися, і за те, що він привів російський народ до світла Християнства, Російська церква прилічила його до лику святих із званням Рівноапостольного. Народ же за його доброту і ласку прозвав його “Володимир-Красне Сонечко” і складав про нього билини!

Лекція 4 Основи духовної безпеки

4.1 Основні визначення.

4.2 Деструктивні культу: особливості діяльності та способи захисту.

Останніми роками в нашій країні увагу громадськості стали привертати проблеми психологічної безпеки, зокрема, багато хто побачив небезпеку для нормального розвитку суспільства в розповсюдженні нових «нетрадиційних релігій», в маніпуляції свідомістю через електронні ЗМІ, в деградації наукових знань у суспільстві і розповсюдженні псевдонаукових, а то і суто окультних уявлень. Під безпекою розуміється «стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз».

Українське суспільство останнім часом зіткнулося з проблемою, що з'явилася на Заході 20-25 років тому: інтенсивне і масове освоєння асоціальними особами такої ніші злочинної діяльності, як психіка і душа людини. Відбувається це у формі організації різного роду груп, що обіцяють своїм прихильникам найбажаніші і цінні для них блага: духовні, соціальні, матеріальні в обмін на повне підкорення і поклоніння лідеру, ідеології і дисципліні такої групи.

Людина, яка потрапила в таку групу, за короткий час піддається такому впливу, який у багатьох випадках перетворює її за допомогою методик «контролю психіки» в безвольний інструмент задоволення амбіцій лідера і його оточення. Пригнічується колишня особистісна ідентичність, руйнуються всі колишні соціальні зв'язки, адепту групи прищеплюється негативістське ставлення до всього позагрупового соціуму.

Основному ризику підлягають підлітки у віці від 14 до 17 років, що знаходяться у стадії формування світогляду, становлення ціннісних установок і орієнтацій. Психіка підлітків даної вікової групи найбільш сприйнятлива до дій методик «контролю свідомості», а їх результатами є серйозні розлади психіки, відхід від сім'ї, асоціальна поведінка, самогубства і т.д.

У даному курсі це явище позначається як «деструктивні культу», а процес десоціалізації і нав'язування культової

структури особи – поняттям «контроль свідомості» або «реформування мислення».

Основною метою лекції є попередження залучення підлітків у деструктивні організації. Для цього пропонується міжнаочний аналіз методик, за допомогою яких тоталітарні релігійні групи здійснюють залучення нових членів, закріпачення (реформування) їх свідомості, використання (задіювання) їх на користь групи. Вироблений ряд рекомендацій, що дозволяють учням самостійно орієнтуватися в даній галузі знань (теоретична частина), які дають можливість захистити себе від впливу несумлінної пропаганди з боку тоталітарних культів (практичні вказівки).

4.1 Основні визначення

В Україні традиційними конфесіями вважаються Православ'я, іслам, католицтво, іудаїзм. Вони характеризуються тим, що є вкоріненими в Україні декілька сотень років, є культуростворюючими і відіграють особливу роль в становленні і підтримці духовності і культури України.

«Нові релігійні рухи» (далі НРР) до традиційних не відносяться, виникли, як правило, недавно (відносно традиційних релігій), іноді на ґрунті традиційних релігій.

Класифікація НРР:

а) НРР, що виникли на християнському ґрунті, тобто використовують термінологію, священні тексти (їх окремі частини, їх авторитет), елементи обрядів, усе у своїх трактуваннях.

Приклад: «Свідки Єгови», «Церква Ісуса Христа святих останніх днів» (мормони), «Церква Назарянина» та ін.;

б) НРР, які використовують «східну» традицію. Тобто використовують елементи східних вчень, таких як індуїзм, буддизм, конфуціанство і т.д., особливо їх прикладні розділи: медитація, йога.

Приклад: «Товариство свідомості кришни» (кришнаїти), «Трансцендентальна медитація», «Агні йога», «Церква Муна» і т.д.;

в) окультні і псевдонаукові, тобто такі, що видають себе за нові науки.

Приклад: Церква «Юнівер», Церква Наукології (Діанетика Р. Хаббарда), «Ритмологія» та ін.

Серед НРР нас цікавитимуть організації, що підпадають під поняття «деструктивний культ» (далі ДК).

Слово «культ» (від латинського «культус») дослівно означає «поклонятися», «шанувати що-небудь», воно увійшло в обіг в XVII ст. і потім знов у середині XIX ст., як позначення відособленої релігійної групи.

Соціологи визначають «культ» як групу, яка не відповідає нормам даного суспільства.

Психологи намагалися визначити «культ» як групу, яка здатна змінити чию-небудь думку або точку зору на життя.

Визначення: «культ» - група людей, переконання яких засновані на перевазі певного лідера, що неминуче спричиняє за собою заперечення основоположних цінностей суспільства.

Конкретні прояви діяльності ДК в 1990-х рр.

Приклад 1. Японія. Газова атака в токійському метро 20 березня 1995 р. Члени релігійного руху «Аум Сенріке» підкинули пластикові пакети із зарином (бойовий газ нервово - паралітичної дії). Загибло 11 людей, декілька сотень отримали важкі отруєння. Японські експерти вважають, що від великих жертв врятувало тільки слабе пропрацювання операції, викликане поспіхом.

Приклад 2. Україна. Голодні смерті членів культу «Біле братство» в 1993 р.

Приклад 3. Росія. Масові самогубства членів культу «Богородичний центр».

Приклад 4. Масове самоспалення членів культу «Діти сонця» в Швейцарії в 1994 р. Загибло 53 людини.

За даними суспільної організації «Комітет із порятунку молоді», в Росії в культу залучено від трьох до п'яти мільйонів людей. Зруйновано більше 250.000 сімей.

Цими прикладами список діяльності ДК не вичерпується.

ДК – групи і організації, які використовують крайні і аморальні техніки маніпулювання для вербування і утримання своїх членів. Мають тенденцію або прямо здійснюють тотальний

контроль думок, поведінки, відчуттів своїх членів з метою задоволення інтересів лідерів групи.

ДК користуються психологічною і духовною (як, втім, і будь-якою іншою: медичною, комерційною і т.д.) непоінформованістю і недосвідченістю людей, прагнучи незаконного збагачення і влади.

Деструктивною, тобто руйнівною для особи, роблять групу не релігійні вірування і концепції, що заявляються відкрито, а те, що група (культ) роблять з особою, тобто використання багатократного обману і широке застосування психологічного насильства.

Багато ДК, які отримали на території Росії офіційну підтримку, широко відомі на Заході злісними ухиленнями від оподаткування, безліччю скандальних судових процесів, різними антигромадськими і антидержавницькими діями.

ПРИКЛАДИ: 22 листопада 1996 р. суд в Ліоні (Франція) виніс обвинувальний висновок 14 саєнтологам за шахрайство.

В липні 1995 р. грецький суд закрити саєнтологічну організацію в Афінах після отримання 4200 скарг і, вивчивши документи, знайдені під час обшуку Афінського відділення церкви, виявив її проникнення в Розвідувальне агентство Греції.

19 червня 1996 р. міністр охорони здоров'я Росії А.А. Царегородцев заборонив використання в охороні здоров'я Росії програми детоксикації і інші методи саєнтології і діанетики.

Критерії деструктивності, які можна використовувати при розгляді будь-якого культу:

1) ставлення до СІМ'Ї І ШЛЮБУ – типові для ДК крайності: або непомірний аскетизм (загальне «чернецтво», секс тільки для дітородіння), або несамовита розпуста (з погляду суспільства, звичайно);

2) ставлення до ПРАЦІ – працювати можна тільки на благо культу.

Перевага віддається напівкримінальним і кримінальним способам зароблення грошей (наприклад, наркотики: культ «асасинів»; гашиш в “АУМ Сенріке” ; торгівля зброєю, людьми і т.д.);

3) ставлення до ПРИРОДИ – ДК дуже часто в різних формах експлуатують ідею «злобного світу» – джерела страждання душі, яку необхідно звільнити;

4) ставлення до ОСОБИ – тіло як частина природи також розглядається як джерело хвороб, страждань, перешкода для душі, яку потрібно звільнити від страждань цього світу.

ТОТАЛІТАРНІСТЬ – як особливість, властива всім ДК.

Походить від латинського «totalis», переводиться як «повний» «цілий».

Тоталітарний режим припускає загальний контроль, стеження, повне підкорення лідерам. Претендує на контроль внутрішнього життя людини.

Приклад: тоталітарна держава в СРСР в роки радвлади. Проте неможливо ефективно управляти і контролювати величезні маси людей в державі (необхідні дуже великі кошти). В рамках групи 10-15 людей (а саме на такі осередки ділиться культ) можна дуже ефективно здійснювати жорсткий контроль над кожною особою.

4.2 Деструктивні культи: особливості діяльності та способи захисту

Усе, що об'єднує усі ДК при різниці їх доктрин, – методи діяльності.

У цій діяльності чітко простежуються три основні фази. У кожній з них застосовуються свої засоби, універсальні для більшості ДК (рисунок 4.1).

Весь процес діяльності ДК по відношенню до людей, які потрапили у сферу їх впливу, можна розбити на три ФАЗИ. Ці фази однакові для більшості ДК незважаючи на зовнішню різноманітність.

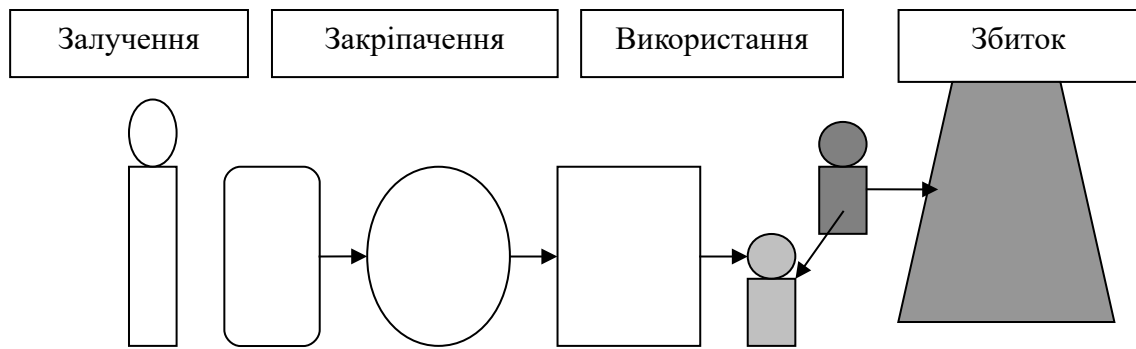

Рисунок 4.1 – Процес діяльності ДК

Фаза 1. «Залучення»

Одним з найважливіших напрямів активності культів є залучення нових членів у свої лави.

Методи залучення:

вплив на суспільну свідомість (видання і розповсюдження спеціальної літератури; використання гуманних і справедливих гасел з метою самореклами; організація показів і виступів на радіо і телебаченні; добродійні акції, безкоштовні лекції та ін.);

застосування філіалів під виглядом лікувальних, консультативних, освітніх організацій;

прагнення приховати при залученні людей свою релігійну і містичну сутність під світськими назвами і формами («Наукове товариство», «Фундація», «Центр» і т.д.);

тиск, обман у ході вербувальної бесіди, створення вербувальної мережі, застосування брехливих обіцянок;

«обстріл любов'ю» – як метод встановлення психічної залежності. Термін самих ДК, що означає прояв надпіклування про нових членів;

використовування особистого контакту при залученні.

Практикою маркетингу доведено, що найефективніший спосіб просування товару на ринку – продаж за допомогою особистого контакту, оскільки при безпосередньому спілкуванні продавця з покупцем у першого є можливість полестити, обдурити, психологічно натиснути.

Для своєї мети ДК узяли головне з цього методу – встановлення безпосереднього контакту ДК з людиною, природно, зі своєю метою.

«Вуличні проповідники» використовують і інші методи:
оголошення на вулицях;
розсилка листівок, брошур псевдорелігійного змісту .

Всі вони містять запрошення на відвідини зборів культу.

Існує чотири види причин, що примушують людей приєднуватися до культів:

а) інтелектуальні: культу пропонують упевнені відповіді на фундаментальні питання людини: ХТО Я? ЧОМУ Я ТУТ? КУДИ Я ЙДУ? Проте це не значить, що вони дають правильні відповіді;

б) емоційні: культу звертаються до основних емоційних потреб людини. Ті, хто переживає особисту кризу або має емоційні проблеми, дуже легко піддаються впливу культів. Там учать послідовників, чому вірити, як діяти і що думати, підкреслюючи при цьому необхідність залежності від групи і лідера в ім'я емоційної стабільності;

в) соціальні: завдяки нашій соціальній поведінці ми вступаємо у різні відносини з людьми і здійснюємо наші прагнення стати частиною групи або її активним членом. Якщо соціальна група руйнується (наприклад, сім'я), культу готові заволодіти цими людьми;

г) духовні: культу роблять будь-які спроби задовольнити духовні потреби людини (наприклад, прагнення до істини) і намагаються вказати шляхи самореалізації, але роблять це для використання людини зі своєю метою.

Початок включення у внутрішнє життя культу.

Конкретний результат I фази:

відвідини зборів (лекцій, богослужінь і т.д.), що проводяться культом, невелика участь в акціях (на цій фазі вони поки що необтяжливі, і навіть цікаві).

ФАЗА 2. «Закріпачення»

Мета цієї фази – досягнення «психологічної капітуляції», тобто принесення в жертву свободи волі, підкорення волі Гуру (духовному наставнику), Вчителю, «Повністю просвітленому» (причому, близькому і конкретному) під виглядом «свідомого вибору».

При закріпаченні свідомості використовується ефективна схема (рисунок 4.2).

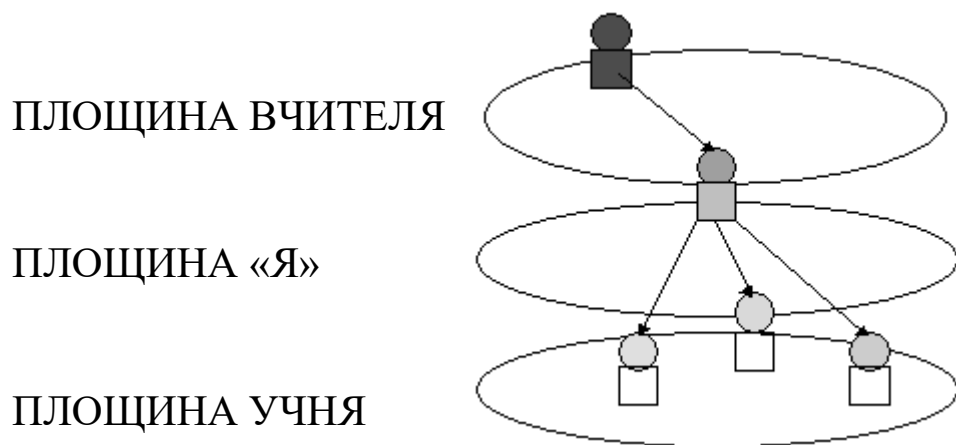

Рисунок 4.2 – Схема закріпачення свідомості

Трактування схеми: площина Вчителя - джерело віровчення, зразків поведінки.

Площина “Я” - свідомість новонаверненого.

«Площина учня» - випадкові знайомі, друзі, підопічні новонаверненого, яким він у свою чергу передає засвоєні установки культу, його норми спілкування, життя, тим самим укорінюючи їх у своїй свідомості все більше і більше.

Віровчення ДК має декілька рівнів:

рівень 1 – загальнодоступний для нових членів – профанів, їх батьків, дослідників. Тут людині говорять те, що вона хоче почути – ведуть розмови про добро, духовність, цитують Біблію;

рівень 2 – для «внутрішнього користування», тобто для “просунутих” членів ДК: інші тлумачення, зворотні первинним.

Кількість подібних «кіл посвячення» невідома.

Основні методи, які використовує ДК на другій фазі:

1 Часткова або повна ізоляція (обмеження доступу до будь-яких видів некультової інформації: телебачення, преса, спілкування).

2 Приховування критичної (стосовно до культу) і правдивої інформації.

3 Заборона на власну точку зору (конформізм), якщо вона не відповідає інтересам культу.

4 Застосування методик, що загальмовують мислення:

4.1 Обмеження сну.

4.2 Постійна зайнятість.

4.1 і 4.2 Веде до фізичної і психічної утомленості.

4.3 Спеціальна «агресивна дієта». Відсутність білкової їжі й інших, важливих для нормальної психічної діяльності речовин веде до того, що процес самостійного мислення стає утрудненим.

4.4 Вплив на підсвідомість за допомогою різних, у тому числі технічних засобів. Приклад - «Аум Сенріке».

5 Культ особи керівника, навіювання віри в його непогрішність, незаперечний авторитет.

6 Упровадження методик самопридушення, самоконтролю за небезпечними для культу проявами самостійності.

7 Розумова діяльність, логіка, критичне мислення оголошуються явищами чужими і згубними.

8 Зовнішнє розділення (закони культу оголошуються вище за закони суспільства). Приховання протизаконних дій і мети.

9 Внутрішнє розділення (подвійна мораль).

10 Заохочення будь-яких інформаторів і донощиків.

11 Періодичне проведення публічних самовикриттів, практика самодоносів.

12 Примушення до регулярних грошових пожертвувань, часткова або повна передача власності культу.

Фаза 3 «Види діяльності рядових членів»:

1. Свідчення – залучення нових людей.

1.1 Кого «свідчать».

Культути направлені на широке залучення молоді (учнів старших класів, студентів). Особливу увагу деструктивні культути звертають на молодих людей, які опинилися у важкій життєвій ситуації – непрацевлаштовані, з неясним майбутнім і т.д.

1.2 Що говорять.

Практично завжди виступають як представники різних гуманітарних, освітніх, культурологічних фундацій, асоціацій, рухів, гуртків вивчення іноземних мов і т.п.

Контакт з тим, кого залучають, завжди закінчується запрошенням на:

семінари про сім'ю, проблеми психології людини, етики і т.п.;

безкоштовні курси англійської (з «справжніми» американцями-викладачами).

Безкоштовне тестування.

1.3 Чого добиваються.

Головна задача полягає в тому, щоб людина прийшла на зустріч з представниками деструктивного культу, бажано на їх території. Там на людину зможе впливати вся організаційна міць, а не окремих вуличний проповідник.

Методи свідчення (див. фазу 1).

2 Фандрейзинг – збір коштів. Жебрацтво або продаж копійчаних виробів (картинок-наклейок, своєї псевдорелігійної літератури і т.п. за подештереною вартістю через вмовляння, психологічний тиск на покупця, самоприниження.). Обманом умовляють пожертвувати гроші на добродійну мету.

2.1 Об'єкти фандрейзингу (люди на вулиці, керівники і працівники підприємств і установ, куди вдається проникнути, клієнти готелів, ресторанів, водії автомобілів).

2.2 Поведінка під час фандрейзингу. Скажений темп, головне – гроші, адепт не вступає в дискусії. Якщо хто-небудь починає соромити або переконувати піти з такої організації, яка примушує молоду людину ставати жебраком, то вважають, що через цю людину злі сили випробовують її (дія системи самоконтролю).

2.3 Результат. Принесення грошей у жертву.

Усі гроші (кожний збирає в середньому від 50 до 200 доларів на день) приносяться в жертву, тобто гроші – «кров злого світу», служитимуть тільки меті культу, тобто його керівництву. Податків ніхто не платить.

Збирачі грошей живуть у квартирах, звідки не можна дзвонити, писати, в жахливих умовах (15-20 людей в одній квартирі, антисанітарія і т.д.).

Член деструктивного культу постійно «сам» піднімає собі планку заробітчанства. А коли не виконує її, вважає, що не бажаний Богу \ Вищому Розуму і т.п., і тоді починаються самокатування – голодовки, заборона на лікування, позбавлення себе сну і т.п., що ще більше ламає людину як психічно, так і фізично.

Результат перебування людини в ДК.

Фізична шкода:

загальне стомлення, порушення умов праці і побуту, порушення правил особистої гігієни і санітарних норм, і, як наслідок, – хвороби різної етіології (інфекційні, венеричні і т.п.);

сексуальні проблеми, побоювання близькості, статеві збочення, зґвалтування;

розвиток наркотичної залежності;

розлади сну;

фізичне насильство, завдання тілесних ушкоджень;

доведення до самогубства.

Фінансовий збиток:

втрата майна, борги;

втрата роботи;

нереалізовані таланти і здібності;

мимовільне рабство, експлуатація, дискримінація, порушення елементарних прав і свобод.

Збиток суспільству в цілому:

дестабілізація і руйнування сім'ї;

відрив від основної освіти, професійного розвитку;

психічна і фізична шкода громадянам - ближнім адептів;

завдання психічного і фізичного збитку здоров'ю людей;

протиправне застосування психотерапевтичних практик, методів навіювання і елементів гіпнозу;

надмірна, неоплачувана, документально неоформлена праця;

пропаганда нездорового або протиприродного способу життя, який веде до фізичного і психічного нездоров'я;

негативний вплив на підростаюче покоління;

застосування наркотичних і прирівняних до них речовин, заборонених психотропних препаратів;

приниження цінності людського життя, заклики до вбивств і самогубств;

масові самогубства;

порушення громадського порядку, завдання збитку культурному життю суспільства;

негативний вплив на роботу правових структур, суспільних організацій, навчальних закладів і підприємств;

нетерпимість, релігійна ворожнеча;

наявність антидемократичних тоталітарних тенденцій;
оволодіння інформацією, що має гриф державної
секретності, секретними технологіями.

Усвідомлюючи небезпеку і масштаби діяльності ДК,
пропонуються деякі способи і методи забезпечення безпеки.

Методи захисту:

1) актуалізація

Зараз для деяких людей ця інформація не більше ніж цікава.
Ці люди, на щастя, зараз твердо стоять на ногах і упевнені в собі.

Але «життя – смуга біла, смуга чорна». Вікові кризи,
життєва невлаштованість, безробіття і т.п. роблять людей більш
сприйнятливими до лестоців і брехні вербувальників
деструктивних культів. Але пам'ятайте: проблеми тимчасові, за
чорною смугою настане біла, але якщо Ви підете в деструктивний
культ, шляху назад не буде. В кращому разі Ви підете духовним і
фізичним калікою;

2) знання проти брехні (хто є хто)

Необхідно знати або, принаймні, здогадуватися, що стоїть за
такими малозрозумілими вивісками, як «Студентська асоціація
С.А.Р.Р.», «Товариство за мир у всьому світі», Культурологічна
фондація «За єдність і любов», «Організація з вивчення
спадщини» і т.п.;

3) важливість першого контакту:

перший контакт: людина – людина;

подальші контакти: людина – організація;

Поки на людину впливає пара вуличних проповідників, вона
ще здатна, при ряді умов, виявляти самостійність і незалежність
мислення. Коли ж вона потрапляє під дію цілої організації і її
харизматичних лідерів, у «приємній, неформальній обстановці»,
відпрацьованими методами впливу, її шанси не «залипнути»
(тобто не піддатися вмовлянням) мінімальні;

4) про рідних, друзів, що потрапили під дію деструктивних
культів. Іноді, на жаль, в ДК потрапляють близькі люди. Треба
пам'ятати, що легше всього допомогти на початковій фазі (коли
ДК не вдається до жорстких методів дії – див. вище «методи
закріпачення свідомості»);

5) 2000 рік. Багато ДК нагнітають істерію з приводу початку третього тисячоліття. Вони оголошують кінець світу, що наближається, і під цим прапором пропонують своїм членам повне зречення від життя. Логіка їх така: скоро кінець світу – значить, квартира (сім'я, діти, освіта, хороша стабільна робота і т.п.) не потрібна – потрібно її продати – гроші в руках окремої людини – «зло», тому гроші треба передати керівникам деструктивного культу.

Звернутися за порадою і інформацією до:

керівників і членів традиційних релігійних організацій, шанованих у державі, перевірених часом;

фахівців (краще звертатися до фахівців-практиків, ніж до відірваних від дійсності теоретиків). Такими фахівцями є:

співробітники відділу зі зв'язків і сприяння релігійним організаціям обласної адміністрації;

співробітники Центру духовної культури.

До колишніх членів ДК ставитися потрібно вельми обережно, але можна отримати унікальну інформацію.

Висновок: деструктивні культури небезпечні. Контакт необхідно переривати на початкових стадіях.

Лекція 5 Філософська апологетика. Віра і розум

5.1 Філософія і богослов'я.

5.2 Віра і розум: основні проблеми.

5.3 Історичний огляд проблеми співвідношення віри і розуму на Заході.

5.4 Проблеми співвідношення віри і розуму на Сході.

5.5 Психологічне і онтологічне розуміння віри.

5.6 Віра не протирозумна, а понадрозумна.

5.7 Віра як онтологічна властивість цілісної людини.

5.1 Філософія і богослов'я

Філософія завжди найтіснішим чином була і залишається пов'язаною з релігією.

По-перше, тому що філософія пов'язана з релігією «генетично». Відомо, що на початковому етапі свого становлення філософська думка ще не цілком відокремлена від міфології і релігії, вона функціонує в ситуації недостатньої розділеності міфу і логоса. Філософія в цей період несе відбиток генетичного зв'язку з релігією. Це виражається хоча б в тому, що її темами і питаннями стають предмети колишнього міфологічного переживання, зміст релігійної мудрості і компоненти культової практики. Філософії нізвідки було з'явитися, окрім як з релігійно-міфологічної культури, тому відособлення філософії від релігії і з'явилося першим вираженням відношення філософії до релігії. Філософія здійснила перенесення актів переживання світу з області тілесних дій і душевної спонтанності в область свідомості, раціональної рефлексії. Відособляючись від релігії, філософія осмислює і позначає цей свій суверенітет, визначаючи себе і свою самотійність перш за все, природно, відносно релігії.

Отже, генетичний зв'язок філософії з релігією, теоретична спадкоємність і потім постійне співіснування цих форм духовного життя у межах загальнолюдської культури, – це перша умова відвічного зв'язку філософії і релігії.

Другу умову можна позначити як «формальне». Усвідомивши себе самотійною областю духовної діяльності, філософія висуває свої домагання виправдання і санкції для всякого явища реальності, стає мірою всіх речей; «унаслідок здатності до свідомих розмірковувань, до рефлексії, – пише Володимир Соловйов, – людина піддає міркуванню і оцінюванню всі фактичні дані свого внутрішнього і зовнішнього життя». Те або інше явище може тепер вважатися дійсним тільки в тому випадку, якщо цю його дійсність підтвердить філософія (іншими словами, філософствуючий людський розум). Європейська філософія затверджує себе як вище пізнавальне зусилля, яке контролює всі інші зусилля людини. Отже, оскільки у сферу уваги і інтересу філософії потрапляє вся реальність без виключення, то предметом такої критичної уваги з необхідністю стає і релігія.

Якщо ж ми звернемося до історії філософії, то ми знайдемо наступне. Петро Даміані (1007–1072 рр.) вважав, що пізнати Бога можна лише вірою, а розум якщо і

може бути корисним, то лише як служниця. Завдяки Петру Даміані класичною формулою схоластики в Західній Європі стала фраза, сказана ще Філоном Олександрійським: «Філософія є служниця богослов'я». Все, що відноситься до мирського, світського, повинне підкорятися церковному, бо мирське, світське є тіло, а Церква є душа. Так само, як в людині тіло підкоряється душі, так і в нашому житті світська влада повинна підкорятися церковній владі – владі папи. Філософія, не поставлена в рамки церковного вчення, є вигадка диявола, а логіка є джерело всієї ересі. Тому філософія не повинна бути самостійною, а повинна бути лише служницею богослов'я і їй повинні бути поставлені певні межі, якими є догмати і таїнства. Філософія у жодному випадку не повинна аналізувати християнські таїнства і догмати, тому що вони вище за наш розум, перевершують його. Божественна всемогутність, згідно з Петром Даміані, настільки перевершує наше розуміння, що Бог дійсно може зробити все.

Яскраве вираження цієї думки ми знаходимо і у Хоми Аквінського в його «Сумі теології»: «Ця наука (теологія) може узяти щось від філософських дисциплін, але не тому, що відчуває в цьому необхідність, а лише заради більшої дохідливості положень, що нею викладаються. Адже основоположення свої вона запозичила не від інших наук, але безпосередньо від Бога через Одкровення. Притому ж вона не слідує іншим наукам як вищим по відношенню до неї, але вдається до них, як до підлеглих їй служниць».

Хома Аквінат встановив ту «рівновагу» між вірою і знанням, якої вимагала і чекала його епоха, – він просто поступився знанню (філософії) всією територією того, що може бути пізнаване «природним розумом». Це вчення про самодостатність «природного розуму» в пізнанні світу і людини є, власне кажучи, нове, чуже основному перебігу навіть античної думки поняття: піднімаючи Одкровення над «природним розумом», Аквінат в той же час розтинає єдину цілісність

пізнавального процесу. Вона була такою у греків, тобто, звичайно, у найзначніших мислителів Греції; вона була такою і у християнських богословів ранніх і пізніх – до XIII ст. Аквінат же своїм рішенням вийшов вже на новий шлях і тим надовго розв'язав для Заходу важку тему про співвідношення позарелігійного знання і віри, бо створив можливість мирного їх співвідношення на зразок співвідношення двох поверхів будівлі – є поверх «природного (позарелігійного) пізнання», але є і наступний поверх – релігійного пізнання.

Це відкрило новий шлях для суто філософської творчості, яка не просто стала обходитися надалі без релігійного обґрунтування («верхнього поверху»), але поступово вийшла на шлях повної автономії, що зводиться відтепер в принцип.

Те, що згодом вилилося у вчення про повну автономію розуму, що визначило потім всю долю західноєвропейської філософії, було таким чином вперше зі всією ясністю намічено саме Хомою Аквінатом, від якого і потрібно вести розрив християнства і культури, все трагічне значення чого виявилось нині з повною силою.

Звичайно, поняття «природного світла розуму» не є поняття уявне, воно відповідає безперечній реальності, але хіба життя в Христі не несе з собою справжнього «оновлення розуму», не міняє саму роботу «природного», тобто розуму, підлеглого дії першородного гріха? Вся помилка Аквіната полягала в тому, що він бере поняття «природного розуму» як поняття нерухоме, тоді як справа йде в християнському світі зовсім не про те, щоб «похристиянськи застосовувати» розум, а про те, щоб в Церкві знаходити заповнення і перетворення розуму. Для християнина розум не є «нижній поверх» його духовної цілісності, а жива сфера його духу, куди проникають благодатні проміння Церкви. Відділяти розум від віри, філософію від богослов'я – значить обмежувати світло Одкровення тільки тією сферою духу, яка звернена до Бога, вважати, що життя в Церкві не відкриває нам шляху до перетворення всього нашого ества, відображеного дією першородного гріха.

5.2 Віра і розум: основні проблеми

Говорити про важливість проблеми співвідношення віри і розуму в релігійній філософії – абсолютно зайво. Але для її вирішення необхідно прояснити основні поняття. Віра – основне поняття християнства: **«Хто віруватиме і хреститиметься, врятований; а хто не віруватиме, осуджений»** (Мк. 16,16) [1]. Питання віри є основними і в Посланнях святих апостолів, і в творіннях отців Церкви. Дехто вважає, що в православній літературі, на відміну від католицької і протестантської, проблема віри не розроблена так само повно. «Як і вчення про благодать, воно (тобто вчення про віру) чекає ще розроблення», – пише автор статті в енциклопедії «Християнство» І.Д.Андреєв. Важливість цього питання очевидна і при погляді на нього з точки зору сучасної людини. Невіра стала панівним чинником у світі. Адже, як завжди уявляється, якщо людина в щось вірить, то лише тому, що вона не може це довести. А якщо щось доведено, то про це існує знання, а не віра. Сучасна так звана цивілізована людина вважає неможливим приймати що-небудь просто на віру, без перевірки розумом. Віра йде з життя людей, і цілком зрозуміла зворотна реакція деяких християн – у всьому винний розум, а атеїзм і невіра – наслідок розвитку наук.

Проблема відношення віри і розуму – одна з ключових у християнській філософії і богослів'ї. Особливо гостро ця проблема стоїть в православній апологетиці і місіонерстві: чи маємо ми право вторгтися силами нашого розуму в питання релігії – міркувати про Бога, про чудо, про таїнства і так далі? Чи можемо ми судити розумно або повинні залишатися тільки на позиції віри? Отже, якщо ми скажемо, що християнство повинне спиратися на розум, то скажуть, що ми тим самим поставимо віру під начало знання, а **«все, що не по вірі, гріх»** (Рим. 14, 23) [1]. А якщо ми у своїй проповіді Євангелія говоритимемо, що треба просто вірити в Ісуса Христа, то очевидне заперечення: «Чому саме в Христа? Повинен бути критерій вибору. Повірити просто так – це легковажність». І той, хто заперечуватиме, по-своєму матиме рацію: не можна вірити «просто так», повинна бути якась підстава. Але, з іншого боку, віра завжди припускає акт вольовий, вільний, бо в об'єкті віри завжди можна сумніватися.

Адже в тому-то і полягає подвиг віри, що людина долає в собі цей сумнів, відкидає спокусливі доводи розуму.

Отже, людина мисляча скаже, що вірити «просто так» вона не може, вона повинна знайти більш авторитетні аргументи, які могли б стати підставою для її віри. Якщо ж людина, проте, погоджується почати себе переконувати («Я не вірю, і це погано»), то з погляду буденної свідомості це буде станом, схожим на самозомбування, самогіпнотизацію. Більш того, якщо людина починає вірити, при цьому відмовляючись від сумніву, то вона тим самим робить крок зради по відношенню до істини, тобто до Бога, поклонятися Якому слід «в душі і істині» (Ін. 4, 24). Адже будь-яка істина пізнається, шукається і доводиться, у тому числі і істина про Бога. Якщо ж її не можна довести, то Бог – не істина.

Далі, віра припускає віру в деякий авторитет і слухняність цьому авторитету. Але авторитети можуть бути різні. Тому, щоб вибрати якийсь авторитет, потрібно мати критерій, який теж повинен бути якимось обґрунтований.

Віра уявляється сучасній людині відмовою від своєї гідності. «Людина – це звучить гордо», а їй пропонують змиритися, вірити в недоведене, тобто зробити якийсь легковажний і принизливий крок. Якщо ж людині сказати, що вона повинна вірити через страх покарання Божого, то вона тим більше починає бунтувати.

У всіх цих запереченнях простежується одна думка – про протилежність віри і розуму. Вірити можна лише в те, що не можна довести, і навпаки, якщо ми щось піддаємо дослідженню розумом, то ми в це вже не віримо у власному значенні слова. І ця думка здається настільки очевидною, що визнається і віруючими, і атеїстами. Проте все не так просто, як здається на перший погляд.

В розумінні віри перш за все відзначають суб'єктивний її аспект. Віра – це акт вільної волі людини. Доведена до абсурду в сучасному світі, ця концепція поселила в людях упевненість в тому, що вірити можна у що завгодно – в Бога, в магію, в науку, в себе і так далі, і при цьому не потрібно звітувати за свій вибір. При цьому зникає другий аспект віри – її об'єкт, у що людині

вірити, чи істинна ця віра. Ця розбіжність має і свою історичну перспективу в галузі християнської філософії і богослов'я.

5.3 Історичний огляд проблеми співвідношення віри і розуму на Заході

Проблема відношення віри і розуму набуває у західній думці характеру філософської проблеми ще у Климента Олександрійського і Тертулліана. Климент стверджував гармонію віри і розуму («віра не може бути без знання, рівно як і знання без віри»), Тертулліан же указував на повну їх протилежність («вірую, бо абсурдно» – знаменита фраза, яка виражає суть його вчення). У схоластиці ця суперечка розгорілася з новою силою. Одне з найпопулярніших формулювань належить Ансельму Кентерберійському, що постулював примат віри над розумом: Не «шукаю розуміти, щоб увірувати, але вірую, щоб зрозуміти; бо вірую і в те, що якщо не увірую, не зрозумію». Протилежну точку зору запропонував П'єр Абеляр, який вважав, що, навпаки, якщо віра як одкровення абсолютного Розуму, Логоса – завжди розумна, то розум стоїть дещо вище віри. Ця позиція знайшла своє вираження в його відомій формулі: «Розумію, щоб вірити». Проте якщо віра є акт вольовий, суб'єктивний, а розум вимагає об'єктивних доказів, то вони не можуть перетинатися і є або різними шляхами до однієї Істини (Хома Аквінський), або свідчать про існування двох не пов'язаних одна з одною істин (Сигер Брабантський, Уільям Оккам).

Практично всі ці мислителі вдавалися до авторитету святого Августина, який приділяв цій проблемі значну увагу. В різні періоди свого життя він по-різному вирішував проблему співвідношення віри і розуму – то довіряв розуму (в молодості), то схилився до примату віри (в останніх своїх трактатах). В цілому він все ж таки не бачив суперечності між ними, бо, як писав він в одній зі своїх останніх робіт – «Про визначення святих»: «всякий віруючий мислить, причому мислить, віруючи, і вірує, роздумуючи». «У певному значенні має рацію той, –

говорить Августин в одній своїй проповіді, – хто говорить: "Розумітиму, щоб повірити", і маю рацію я, коли повторюю за пророком: "Вір, щоб розуміти": погодимося, що ми говоримо істину. Отже, розумій, щоб вірити, і вір, щоб розуміти". Але в цілому, якщо розглядати віру в контексті знання, то віра, згідно з Августином, виявляється ширше за розуміння. Не все можна зрозуміти, але у все можна вірити. Як пише Августин: «Що я розумію, тому і вірю, але не все, чому я вірю, те і розумію. Все, що я розумію, те я і знаю, але не все те знаю, чому вірю. Я знаю, як корисно вірити багато чому і такому, чого не знаю.... Тому, хоча багатьох предметів я і не можу знати, проте знаю про користь в них увірувати». Таким чином, віра ширше, ніж розуміння.

Таким чином, в західному богослов'ї і філософії сформувалися декілька варіантів проблеми співвідношення віри і розуму: «вірую, бо абсурдно» Тертулліана, «вірую, щоб розуміти» Ансельма, «розумію, щоб вірити» Абельяра і концепція подвійної істини Сигера і Оккама. І що дивно: всі ці можливі варіанти уявляються однаково логічними. Дійсно, євангельські події абсолютно абсурдні з погляду розуму і в них можна і потрібно тільки вірити; цілком правильно і те, що в основі будь-якого пізнання лежить акт віри – в аксіоми, вчителям і т.п. – і перш за все в існування істини і її пізнаваність; правильно і те, що всякий християнин може і повинен «дати відповідь» про свої сподівання (1 Пет. 3, 15), аргументовано показавши істинність християнства; правильним здається і те, що віра і розум тлумачать про різні предмети: віра – про Бога, а розум – про тварний світ. Тому виходить, що кожний по-своєму має рацію, і переможця в такій суперечці знайти неможливо. Як таке може бути? Можливо, є яке-небудь інше рішення цієї проблеми, яке не викликало б таких різких контраргументів? Як уявляється, рішення цієї проблеми, дане в східній православній Церкві, дозволяє уникнути цієї найсерйознішої проблеми.

5.4 Проблеми співвідношення віри і розуму на Сході

Варто звернути увагу на те, що в східній православній Церкві таких суперечок про співвідношення віри і розуму, як в західній Церкві, не було, хоча також зустрічалися різні способи розуміння цієї проблеми. Причиною цьому, на наш погляд, є те, що філософствування у Візантії було не так яскраво виражено, як на Заході, де філософський спосіб мислення (розум) часто протиставлявся релігійному збагненню Бога (вірі). Філософія на православному сході була тією ж релігією, як про це сказав преподобний Іоанн Дамаскін: «...філософія є любов до мудрості; Бог же є істинна мудрість. Тому істинна філософія є любов до Бога». Тому і рішення нашої проблеми східні отці Церкви шукали не стільки на шляхах філософського дискурсу, скільки звертаючись до Священного Писання.

Ключовою фразою для розуміння сутності віри можна вважати вислів апостола Павла в посланні до Євреїв: **«Віра ж є здійснення очікуваного і упевненість в невидимому»** (Євр. 11, 1) [1]. Російський переклад не показує всієї глибини грецького тексту, адже православні богослови мали перед очима саме грецький текст. Слово, переведене як «здійснення», в грецькому тексті послання – це «іпостась». Це один з найбільш ємких термінів східного богослов'я. По-перше, «іпостась» – це Особа Пресвятої Трійці. По-друге, слово «іпостась» розумілося як індивідуальний предмет (як, наприклад, у відомій формулі святителя Василя Великого «немає єства без іпостасі»), що було простим виразом аристотелівського вчення про єство як про форму предмета), тобто, стосовно людини, її індивідуальність, особистість. А по-третє, в дослівному перекладі з грецької на латину «іпостась» – це *substantia*, субстанція. До речі, саме так перевели це слово у Вульгаті. Тому можна припустити, що оскільки саме це слово є визначальним в даному визначенні апостола Павла, то може існувати принаймні три значення слова «віра»: богословське, особистісне (психологічне) і філософське (онтологічне і гносеологічне).

5.5 Психологічне і онтологічне розуміння віри

Частіше за все під вірою розуміється вільна згода з яким-небудь положенням, яке неможливо довести. Таку віру апостол Павло назвав «вірою від слухання» (Рим. 10, 17) [1]. Зрозуміло, і отці, і вчителі Церкви указували на таке розуміння віри. Так, у святителя Василя Великого ми читаємо: «Віра є безперечна згода на те, що вислухано з посвідченням в істині проповіданого по благодаті Божій» («Про віру»). Климент Олександрійський в «Строматах» пише, також наголошуючи на вільному характері віри: «Віра ж є вільне передпоставлення собі речі, що досягається, від благочестя схвалюване». Приклади можна збільшувати досить довго. Але навіть з цих висловів видно, що для православних богословів вільна згода з якимсь положенням невіддільна від благодатного дару, яким упевняється істинність цього положення, що приймається на віру. Але очевидно, що, залишаючись тільки на суб'єктивістському розумінні віри, можна прийти до твердження, що повірити можна в що завгодно. Адже для християнства важливо вказати не тільки на вільний характер акту віри, але і на істинність цієї віри, а істина не терпить довільного волюнтаризму. Істина завжди об'єктивна, обов'язкова для людини, і в деякому розумінні навіть немовби пригнічує її свободу. Абсолютна істина – це Бог, основа всього нашого існування і пізнання. Тому особистісно-психологічний аспект віри в Бога в отців Церкви завжди доповнюється аспектом онтологічним, філософським і богословським.

На філософський аспект віри особливо звертали увагу на латинському заході. Віра для багатьох західних богословів – наприклад, для святого Августина, Ансельма Кентерберійського, Хоми Аквінського та інших – є недоказова основа нашого мислення, яка забезпечує можливість пізнання істини. Адже пізнавати істину, прагнути її, не вірячи в її існування, у принципі неможливо. В цьому значення найпоширенішого в схоластичній формулі «вірую, щоб розуміти»: віра є основа людського пізнання, гарант її здатності пізнати істину. Тому, як пише польський дослідник С.Вшолек, у вченнях цих богословів немає місця суперечності між вірою і розумом, бо «віра є частиною розуму, а розум – частиною віри». Таке розуміння віри можна знайти і у східних отців Церкви. Так, наприклад, святитель Василь Великий пише: «Що раніше – знання або віра? А ми

стверджуємо, що взагалі в науках віра передує знанню, в міркуванні ж нашого вчення, якщо хто скаже, що вірі передує знання, то не сперечаємося в цьому, розуміючи, втім, знання, домірне людському розумінню».

Проте все ж таки набагато частіше на сході роздумували не про необхідність віри в Бога для нашого знання про Бога і про світ, а про необхідність віри в Бога як в буття й істину. Віра в цьому значенні в православ'ї менш орієнтована на рішення проблем тварного світу, а має одну головну мету – Бога. Як відзначає священник Павло Флоренський, це знайшло своє віддзеркалення навіть в мові: якщо латинською мовою слово «істина» переводиться як *veritas*, що відтіняє юридичний аспект терміну і більш відповідає нашому слову «правда», то в російській мові «істина» – це те, що є, а в грецькій «алефеї» – вічність. Східне богослов'я, на відміну від західного, завжди виходило не тільки з переживань окремої людини, але включало і саму істину. Так, на думку Псевдо-Діонісія, віра християн в божественну істину є не що інше, як єднання їх з цією істиною як об'єктивною: «Слово є простою і справді суцєю істиною, у згоді з якою, як чистим і необманним знанням суцях, існує божественна віра, постійне твердження віруючих, істиною їх і ним істину стверджуюче в непорушній тотожності. Отже, віруючі мають просте знання істини. Адже якщо знання об'єднує тих, що пізнають, і пізнаване, а незнання є причина вічної зміни і дроблення невідаючого в самому собі, то того, хто увірував в Істину за священним Словом, ніщо не віджене від вогнища істинної віри, біля якого він здатний зберегти постійною нерухому і непорушну тотожність. Адже той, хто об'єднався з Істиною, добре знає, що він при своєму розумі, навіть якщо багато хто застерігає його як того, хто з розуму поступив».

Звідси витікає, що віра в східному православному богослов'ї завжди розглядається як невіддільний від Божественного буття стан людини, стан єднання людини з Богом. Це богословське значення (що ототожнювало з філософсько-онтологічним) в православ'ї завжди розумілося в нероздільній єдності з особистісно-психологічним.

На те, що віра може розумітися в цих двох значеннях, указували багато отців Церкви. Так, преподобний Іоанн Дамаскін

в «Точному викладі православної віри» писав, відзначаючи особистісний і богословський аспекти: «Віра, тим часом, двояка: є віра **від слухання** (Рим. 10:17) [1]. Бо, слухаючи божественні Писання, ми віримо вчення Духа. Віра ж ця знаходить досконалість через все, що зазначено Христом: віруючи справою, живучи благочестиво і виконуючи заповіді Відновлювача нашого. Бо хто не вірує згідно з переказом кафелицької Церкви або хто через ганебні справи має спілкування з дияволом, той невірний. **Віра ж є, знову-таки, здійснення очікуваного і упевненість в невидимому** (Євр. 11:1) [1] або безсумнівна і неміркуюча надія на те, що обіцяно нам Богом, і на успіх наших прохань. Тому перша віра відноситься до нашого наміру, а друга – до дарів Духа». Згодні з ним і преподобний Анастасій Синаїт, що відзначав в «Путівнику»: «Права віра розуміється у двох значеннях: віра є **від слухання** (Рим. 10:17) [1], від проповіді, і є ще більш міцна віра – здійснення очікуваних (Євр. 11:1) благ [1]. Вірою **від слухання** можуть володіти всі люди, а другу віру здобувають тільки праведники», і Кирило Ієрусалимський, який написав у «П'ятому Огласительному повчанні», що «Слово **віра** одне за назвою своєю ... розділяється на два роди. До першого роду належить віра, що навчає, коли душа погоджується на що-небудь. І вона корисна для душі... Інший рід віри є той, який по благодаті дарується Христом».

Чи можливо об'єднати ці два розуміння віри: віри від слухання, що є результатом нашого **довір'я** тому, кого ми слухаємо, і істинної віри, що дає нам **упевненість** в існуванні Бога? Як нам уявляється, це об'єднання можливо лише в тому випадку, якщо не тільки протиставляти Бога і людину як суб'єкта віри і її об'єкта, як твар і Творця, але і побачити в цьому зіставленні якусь єдність. Це досягається в християнстві вченням про людину як образ і подібність Божу. Зіставлення, з одного боку, Бога, а з іншого – людини, віруючої в Його буття, за логікою суб'єкт-об'єктних відносин, повинне привести до розуміння віри просто як якоїсь здатності пізнання. Це гносеологічне значення віри отримало своєрідний розвиток в творчості Якобі і Шлейєрмахера, що розробили вчення про існування в людині особливого органа віри.

Так, дійсно, у Священному Писанні часто говориться, що орган віри – це серце. Таких прикладів можна навести немало: **«Хто... не засумнівається в серці своєму, але повірить»** (Мк. 11, 23), **«полюби Господа Бога твого всім серцем твоїм і усією душею твоєю»** (Мф. 22, 37) [1]; **«якщо вустами твоїми будеш сповідувати Ісуса Господом і серцем твоїм вірувати.., то врятуєшся»** (1 Кор. 10, 9) [1], **«блаженні чисті серцем, бо вони Бога узрять»** (Мф. 5, 8) [1] і т.д. Але все-таки загальновідомо, що серце в православній традиції «є таємний центр людини», є повнота її буття. І тому віра як діяння серця є не просто діяльність якогось органа чуття, що становить частину людського ества, але природний цілісний гармонійний стан всієї людини, що перевищує діяльність якої-небудь однієї її частини – розуму, вільної волі і так далі. Як пише святий Григорій Палама, «а я і святу нашу віру вважав би якимсь перевершуючим будь-яке відчуття і будь-яке розуміння спогляданням нашого серця, оскільки вона перевершує всі розумові здібності нашої душі».

У жодного з отців Церкви ми не знайдемо розуміння віри як здатності нашого пізнання. Згідно з святоотецьким вченням, здатністю до пізнання володіє лише душа, тіло ж є лише її знаряддям. Міркуючи про природу душі, отці Церкви часто приймають вчення про душу або платонівське (преподобний Максим Ісповідник), або аристотелівське (преподобний Іоанн Дамаскін). Максим Ісповідник говорив про те, що душа трискладова – в ній є начало жадаюче (відчуття), розумне і шалене (вольове), Іоанн Дамаскін теж визнавав у душі три начала – рослинне, тваринне (почуття і відчуття) і розумне. Ані у того, ані в іншого віра не виділена в якусь особливу пізнавальну здатність. Є вільна воля, розум і відчуття, але віри як окремої, відмінної від інших, пізнавальної здатності душі, немає.

Таким чином, істинна віра здійснюється не якою-небудь здатністю душі (як, наприклад, звичайно вважається – вільною волею), а всією душею, точніше навіть, всією людиною, що розуміється в її неподіленій єдності. Віра, що розуміється таким чином, заснована на православному вченні про єдність і простоту людської природи, і перш за все душі, уникає тих проблем, перед якими поставало західне богослов'я при його психологічній спрямованості. Дійсно, в західному богослов'ї віра є акт вільної

волі людини і тому в деякому розумінні протистоїть розуму. Але, наприклад, преподобний Максим Ісповідник указує, що «віра не є просто тільки справа волі, що має значення подвигу, в нагороду за який вже потім дається розуміння засвоєної спочатку зовнішнім чином істини...: вона є орган дійсного сприйняття і пізнання істини. Не заперечується природна діяльність розуму по відношенню до предмету віри; але в той же час передбачається, що засвоєна через віру істина, як має об'єктивне значення зовні людської свідомості, має силу сама просвіщати і привертати до себе розум ще перш, ніж він встиг, так би мовити, зробити спробу до самодіяльного її з'ясування. Віра тому не протиполагається знанню і не відрізняється від нього, як нижчий ступінь в засвоєнні істини від вищого. Віра є теж знання, але що витікає з недоказових принципів. Вона має нескороминуще значення в справі богопізнання, оскільки вищі істини Одкровення не можуть бути цілком обійняті розумом, не припиняючи від цього зберігати значення, що просвіщає, для розуму. Віра є в цьому відношенні навіть вищий рід пізнання порівняно із звичайним. Бо Бог, будучи Благим, творить всяку душу за образом Самого Себе».

Ця єдність вольової, розумної і чуттєвої здатності душі, тобто душа, що розуміється в її цілісності, в православ'ї називається цнотливістю. Цнотливість, діяльність нерозчленованої душі, узяті як єдине ціле, не піддається аналізу ані з боку розуму, ані з боку відчуттів, ані з боку волі. І розум, і воля, і відчуття уявляються частинами, немовби проекціями єдиної душі. Тому узяті самі по собі вони, природно, вступають один з одним мовби в якусь суперечність, як, наприклад, суперечність між вольовим актом віри і детермінованим актом розуму.

Ця ж точка зору завжди підкреслювалася і отцями Церкви. Так, преподобний Максим Ісповідник пише в «Розділах про богослов'я і домобудівництво втілення Сина Божого»: «Бог дарує благочестивим людям сповідання і віру в те, що Він достовірно є, і [подібна віра] доступніше всякого доказу. Бо віра є істинне відання, що володіє недоказовими початками, оскільки вона є іпостась речей, що перевищують ум і розум».

Звернемо увагу на слово «іпостась», вжите тут преподобним Максимом. Слово «іпостась» в даному випадку можна переводити не тільки як «сутність» речей, що перевищують ум і розум, але і в суто богословському значенні – як Особу Пресвятої Трійці. Так, коментуючи фразу з Першого послання апостола Павла Коринф'янам: **«всякому чоловіку глава Христос, дружині глава – чоловік, а Христу глава – Бог»** (1 Кор. 11, 3) [1], преподобний Максим Ісповідник пише: «Христос же є, як ми вважаємо, воіпостасна віра. В тлумаченні на визначення віри, дане апостолом Павлом в посланні до Євреїв, преподобний Максим указує, що «віра в Бога є те ж саме, що і Царство Боже, і вони тільки в думках відрізняються одне від одного. Бо віра є безвидне Царство Боже, а Царство [Боже] є віра, божественним чином що знаходить [свої] форми».

Таким чином, преподобний Максим по-богословському формулює думку, яка отримала велике розповсюдження в західній філософії: віра не протирозумна, а понадрозумна.

5.6 Віра не протирозумна, а понадрозумна

Спробу по-філософському зрозуміти відмінність протирозумності від понадрозумності зробив Лейбніц. Згідно з думкою цього філософа, між тим, що суперечить розуму, і тим, що перевищує розум, існує серйозна відмінність. Лейбніц пише: «Визнають перевищуючим розум те, чого не можна зрозуміти і на користь чого не можна подати апіорних підстав. Але, навпаки, положення буде таким, що суперечить розуму, якщо воно спростовується неспростовними доводами або протилежне йому може бути доведено точним і серйозним чином». Тому євангельські події, таїнства, догмати, пише далі Лейбніц, не суперечать розуму, а перевершують його. Для Лейбніца віра стосується тільки діянь Божих, а не самого Його буття. Що ж до власне буття Бога, то Лейбніц вважає, що воно може бути доведено силами розуму. Але знати, з одного боку, що Бог є, і, з іншого – вірити в Його добрість (тобто знати, що Бог є) – це все ж таки різні речі. І справа віри полягає саме в повному довір'ї Богу, в розумінні того, що від Бога не може виходити ніякого зла.

Саме ця божественна віра перевершує людське розуміння. Отже, робить висновок Лейбніц, «відмінність, яку звичайно роблять між тим, що перевищує розум, і тим, що суперечить розуму, дуже добре узгоджується зі встановленим мною розмежуванням двох родів необхідності; бо те, що суперечить розуму, суперечить безумовно достовірним і неспростовним істинам, а те, що перевищує розум, суперечить тільки тому, що звичайно відчувають і визнають на підставі досвіду... Істина перевищує розум, коли наш розум (рівно, як і кожний створений дух) не може зрозуміти її; а така, на мій погляд, істина Св. Трійці, такі ж чудеса, що належать одному Богу, як, наприклад, створення; таке обрання існуючого порядку всесвіту, заснованого на загальній гармонії і на ясному пізнанні нескінченного числа предметів відразу. Але істина ніколи не може суперечити розуму; елемент віри, який може бути знехтуваний і спростований розумом, зовсім не повинен визнаватися незбагненим для розуму – навпроти, можна стверджувати, що його всього легше можна зрозуміти і ніщо так не очевидно, як його суперечність розуму». Це міркування Лейбніца вельми логічне, але воно має і свій зворотний бік. За своєю суттю воно стосується проблеми доказу буття Бога і безпосереднім чином пов'язано з проблемою теодицеї, «виправдання Бога». Лейбніц вважав, що буття Боже цілком доказове розумом, але сутність Бога, Його прояв у тварному світі, перш за все, Його добрість – неприступні нашому розумінню і тому понадрозумні. Проте, як ми бачили, для отців Церкви і буття Боже, і Його діяння у світі є також питання віри.

У релігійній філософії часто наводиться такий приклад: аналогом віри в Бога є віра в існування зовнішнього світу; адже якщо підійти до проблеми існування світу з боку розуму, то можна виявитися перед парадоксом – ми не зможемо довести існування зовнішнього світу («скандал у філософії», за виразом Канта). Якщо ж підійти до проблеми існування світу з боку довір'я відчуттям, то можна прийти до висновку, що зовнішній світ – це тільки явище, і знов вийде, що зовнішнього світу немає.

Але ніякі доводи розуму не доведуть, проте, людині, що зовнішнього світу не існує. Чому? Тому що людина вірить в існування світу, в ній є ця глибинна віра в існування речей, яка не підривається нічим. Як пише В.С. Соловйов, «ми безумовно

віримо в існування зовнішнього світу самого по собі (незалежно від його явлення для нас), визнаємо таке його існування безперечною істиною, тоді як раціональні докази цієї істини, надані досі філософами, строгої критики не витримують». Така ж віра і в буття Бога: християнин вірить, хоча розум може привести докази на користь Його неіснування, відчуттями «**Бога не бачив ніхто ніколи**» (Ін. 1, 18), а вільна воля опирається вірі.

Але якщо ми пригадаємо, що душа єдина, проста і цілісна і її не можна розчленувати на якісь незалежні одна від одної частини, а відчуття, воля і розум є здатностями єдиної душі, то наша душа, узята у всій її цілісності, скоює дії, що перевищують і відчуття, і волю, і розум, і звані вірою. Дія такої віри непідвладна ані розуму, ані волі, ані відчуттям, але вона також дається нам безпосередньо. Хоча відразу слід обмовитися, що подібне порівняння віри в Бога і віри у світ, про яке говорив, наприклад, В.С. Соловйов, не зовсім коректно, бо, на думку преподобного Максима Ісповідника, «тільки буття Його одного (тобто Бога) приймається на віру». Це дійсно так і з погляду філософії, бо існування світу, хоча і таке, що не піддається раціональним доказам, очевидне і навіть насильне для людини, воно пригнічує її вільну волю (важко примусити себе не вірити в наш світ), тоді як у бутті Бога можна сумніватися і навіть цілком заперечувати Його існування, оскільки істинна віра в Бога дається цнотливій душі, тобто душі, що сполучає в собі воєдино і розум, і вільну волю, і відчуття.

5.7 Віра як онтологічна властивість цілісної людини

Зрозуміло, чому у такому разі виникає уявна суперечність між розумом і волею, з одного боку, і вірою – з іншого: я, скажімо, хочу примусити себе повірити, але не можу довести. Або навпаки: доводжу, але не можу себе примусити повірити. Річ у тому, що віра належить до іншої реальності, ніж розум і воля, віра об'єднує їх, дає їм існування і здатність діяти, є їх основою і середовищем їх існування. Саме тому суперечності між вірою і розумом не може існувати у принципі, оскільки вони – явища різних порядків. Суперечність виникає лише тоді, коли віра

ототожнюється тільки з волею, і в розділеній душі з'являється якась неузгодженість її начал. Якщо ж розуміти віру онтологічно і по-богословському, а не тільки особистісно-психологічно, то зрозуміло, що відношення між розумом і вірою виглядають більш глибоко: з одного боку, розум, як властивість душі, може приводити людину до віри, але, з іншого – насильно зробити це (довести існування об'єкта віри так, як доводиться математична теорема) не може, бо розум – це ще не вся душа. Так само вибудовуються і відношення вільної волі з вірою: оскільки віра включає волю, то віра завжди вільна, але, оскільки віра не зводиться тільки до волі, не можна повірити у все, що завгодно.

Можна сказати, таким чином, що віра – **це вільний умогляд істини, що здійснюється цілісною людиною по благодаті Божій**. Саме таку віру має на увазі преподобний Ісаак Сирін: «віру, яка засяяла в душі від світла благодаті, свідоцтвом розуму підкріплюючої серце, щоб не коливалося воно в безсумнівності надії».

Віра як безпосередня діяльність всієї нашої душі виявляє нам об'єкт нашої віри в безпосередньому досвіді. Подібне ж порівняння істинної віри в буття Бога з вірою в існування світу проводив і свт. Іоанн Златоуст в «Бесіді на Послання до Євреїв»: «Таким чином, віра, говорить [апостол], є споглядання неявного і веде до такого ж повного переконання в невидимому, як у видимому. Як неможливо не вірити видимому, так неможливо бути вірі, коли хто не переконаний в невидимому цілком так само, як у видимому».

Чи може людина мати таку віру? Може, і навіть більш того – це її природний стан, її мала людина в раю до гріхопадіння. Адам, знаходячись в Едемі, міг розмовляти з Богом, бачити Його – інакше кажучи, віра його була такою істинною і самоочевидною, що не потребувала ніяких розумних доводів, у вільній згоді. В чому причина відсутності в нинішній людині істинної віри? За одностайною згодою християнських богословів, ця причина – гріхопадіння прародителів і успадковуваний нами від них першородний гріх, що вплинув на нашу природу. На думку преподобного Максима Ісповідника, сутність гріхопадіння полягала в тій дисгармонії в природі людини, яка з'явилася після здійснення гріха Адамом, що привела до того, що чуттєве начало

в людини, в ідеальній її природі призначене підкорятися вищому началу, і перш за все розуму, бере гору: «Гріхопадіння полягало в тому, що людина відвернулася від Бога, свого прототипу, повернула до того, що було нижчим її, до матеріального буття, і підкорилася останньому». В результаті цього порушилася гармонія людського єства, душа підкорилася тілесному началу і втратила свою цілісну простоту, і тому людина втратила здатність споглядати духовний світ, тобто втратила істинну віру. Але при цьому людина опинилася в такому стані, коли сама вона своїми силами вже не може повернути себе в першозданний стан, як би вона цього не хотіла, бо в результаті гріхопадіння змінилася природа, тобто єство людини. Людина, звичайно ж, може хотіти повернутися в одвічний стан, і може мати віру початкову, але отримати істинну віру своїми силами вона не в змозі, бо це означало б зміну природи людини. Така віра може бути дана лише Богом у відповідь на молитовні прохання і благочестиве і праведне життя людини. Істинна віра, за православним вченням, завжди дається тільки в Церкві по благодаті Божій. Так можна розуміти багато в чому таємничу фразу, вимовлену батьком біснுவатого отрока: «Вірую, Господи! допоможи моїй невірі» (Мф. 9, 24) [1]. Інакше кажучи, у батька є віра початкова, «від слухання», але істинної віри, яку може дати тільки Бог, у нього немає. І саме її він просить у Христа, Який, сполучаючи в Собі природу і божественну, і людську, виявляє приклад тієї досконалої віри, до якої повинна прагнути людина, віруючи в Христа. Христос дає людині дар віри, скасовуючи відбиток першородного гріха, так що в людині знов знаходиться втрачена єдність її природи. Результатом цієї віри є любов до Бога: «від збирання воєдино навкруги божественних [речей] і єднання душевних сил, тобто сили розумової, жадаючої і ярої, і народжується любов. Унаслідок цієї любові і відображають у [своїй] пам'яті красу Божественної зрілості ті, хто отримав вже через благодать рівність з Богом».

Таким чином, для східного богослов'я істинна віра – це, перш за все, природний стан людини. Віра часто порівнюється отцями Церкви з тілесним зором: так само як природно для людини бачити зовнішній світ, а сліпота – це хвороба, так і віра в Бога так само природна для людини, а невіра – це спотворення,

результат дії першородного гріха. Саме цей безпосередній досвід, який дається по благодаті Божій, відання цнотливої душі (душі, що оперує серцем, а не розумом або відчуттями) не тільки дає людині суб'єктивну упевненість в бутті Бога, тобто віру, яку і повинен мати православний християнин, але і є шлях до дійсного обожіння, до єднання з Богом, або, як пише Єпіфанович С.Л.: «до премисленного акту безпосереднього пізнання Божества в священному екстазі».

Отже, східне православне богослов'я дивиться на проблему віри дещо в іншому ключі, ніж західне. Якщо для західного типу богослов'я, як відзначає А.І. Бриліантов, було понад усе характерне суб'єктивістське, психологічне розуміння віри, то для східного – онтологічне. Проте слід зазначити, що і східні отці Церкви не виключали психологізму в розумінні віри, розуміючи, що подвиг віри можливий лише при вільному діянні людини, але вважали подібну віру лише початковим її станом.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРИ

- 1 Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета канонические в русском переводе с параллельными местами [Текст] / Издание Миссионерского Общества «Новая жизнь – Советский Союз» «Кэмпус Крусейд Фор Крайст». – СССР. – 1991. Перепечатано с Синодального издания, 1220 с.
- 2 Буайе Ж.Ф. «Империя Муна» [Текст] / Ж.Ф. Буайе. – М.: Издательство политической литературы, 1990. – 352 с.
- 3 Булгаков С. Свет невечерний [Текст] / С. Булгаков. – Сергиев Посад, 1917. – С. 6-7.
- 4 Ветошкин А.П. Духовно-нравственная экономика [Текст]: монография / А.П. Ветошкин, Н.А. Каратеева, А.М. Миняйло. – Екатеринбург: Издательство УрГУ, 2008. – 702 с.
- 5 Гегель Г.В.Ф. Философия религии [Текст]: Собр. соч. в 2 т. Т. 2. / Г.В.Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1977. – С. 255.
- 6 Давыденков О. (иерей) Догматическое богословие [Текст] / О. Давыденков. – Полтава: Изд-во духовного училища Полтавской епархии УПЦ, 2000. – 450 с.
- 7 Даль В. Толковый словарь живого великоруського языка [Текст]: в 2 т. Т. 2 / В. Даль. – М., 1978.
- 8 Данилевский Н.Я. Россия и Европа: Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германо-Романскому [Текст] / Н.Я. Данилевский. – М., 2003. – С. 95 - 126.
- 9 Кант. И. Соч. в 6 т. Т. 6 [Текст] / И. Кант. – М.: Мысль, 1964. – С. 351.
- 10 Коржевский Вадим (иерей) Пропедевтика аскетики. Компендиум по православной святоотеческой психологии [Текст] / Вадим Коржевский. – М.: Центр Информационных Технологий Информатики и Информации, 2004. – 648 с.
- 11 Кураев А. «Все ли равно как верить?» [Текст] / А. Кураев. – М.: Издательство Братства святителя Тихона, 1994. – 174 с.
- 12 Лега В.П. История античной философии [Текст] / В.П. Лега – М.: Изд. Свято-Тихоновского Богословского Института, 2004. – 76 с.
- 13 Лоргус А. Православная антропология [Текст]: курс лекций. Вып. 1/ А. Лоргус. – М.: Граф - Пресс, 2003. – 216 с.
- 14 Лука (Войно-Ясенецкий) (свят.) Наука и религия [Текст] / Лука Войно-Ясенецкий. – М.: Троицкое слово, 2001. – 320 с.

15 Мень А. Магизм и единобожие [Текст] / А. Мень. – М.: Изд-во «Эксмо», 2005. – 704 с.

16 Митрохин Л.Н. «Религии «Нового века» [Текст] / Л.Н. Митрохин. – М.: Советская Россия, 1985. – 157 с.

17 Назаров И.В. Свобода против закона: цивилизация на весах спасения [Текст] / И.В. Назаров – К.: ПАРАПАН, 2008. – 224 с.

18 Нефедов Геннадий (протоиерей) Основы христианской нравственности [Текст] / Г. Нефедов. – М.: Паломник, 2006. – 288 с.

19 Осипов А.И. Путь разума в поисках истины [Текст] / А.И. Осипов. – М.: Издание Сретенского монастыря, 2004. – 432 с.

20 Александр (Милеант) (епископ) Св. равноапостольный князь Владимир и Крещение Руси [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.orthedu.ru/books/vladimir.htm>

21 Сурожский Антоний (митр.) О встрече [Текст] / Антоний Сурожский. – Клин: Фонд «Христианская жизнь», 2003. – С. 93 – 94.

22 Тойнби А. Дж. Постигание истории [Текст] / А. Дж. Тойнби. – М.: Прогресс, 1991 – 736 с.

23 Тростников В. Н. Основы православной культуры: Лекции [Текст]: в 3 ч. / В.Н. Тростников. – Ульяновск: ОАО «ИПК Ульяновский Дом печати», 2009. – 432 с.

24 Тростников В.Н. Православная цивилизация. Исторические корни и отличительные черты [Текст] / В.Н. Тростников – М.: Издательский дом Никиты Михалкова «Сибирский Цирюльник», 2004. – 271 с.

25 Фейербах. Л. Сущность христианства [Текст]: соч. в 2 т. Т. 2 / Л. Фейербах // Избранные философ. – М.: Политлитература, 1955. – С. 30 - 41.

26 Фихте И.Х. О достоинстве человека [Текст]: собр.соч. в 2 т. Т. 1 / И. Х. Фихте. – СПб.: Мифрил, 1993. – 337 с.

27 Франк С. Психоанализ как мировоззрение [Текст] / С. Франк. – Париж: «Путь», 1930. – Вып. 25.

28 Хантингтон С. Столкновение цивилизаций [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/79038>

